August 1932.

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 416.

श्राद्धकल्पलता

श्रीनन्दपण्डितकृता ।

काशीस्थ-धर्माधिकारिपाठशालाध्यक्षेण

पण्डित श्रीलक्ष्मीधरपन्तधर्माधिकारिणा

संशोधिता ।

SRĀDDHA KALPALATĀ

BY

S'RĪ NANDA PANDITA

Edited by

PANDIT S'RI LAKS'MĪDHARA PANTA

DHARMĀDHĪKARĪ

FASCICULUS I–१.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,

Benares City.

1933

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तबकः—४१६

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

Library IIAS, Shimla
S 294 538 P 192 S
00006136

श्रीगुरुः शरणम्

श्रीनन्दपण्डितकृता

श्राद्धकल्पलता

श्रीएकवीरायै नमः ॥

समालम्बे लम्बोदरचरणपङ्केरुहयुगं
यदालम्ब्य स्वैरं विजहति च विघ्नान्धतमसम् ।
स्मरन्तः सन्तो यन्निरुपधिपरानन्दलहरी-
समाक्रान्तस्वान्ता हरिहरविरिञ्चिप्रभृतयः ॥ १ ॥

अपूर्वं तद्वन्दे किमपि रमणीयाकृतिमहो
महिम्नां सर्वस्वं तरणितनयातीरनिलयम् ।
सकेलिप्रोत्तुङ्गस्तनभरविनम्राभिरभितः
परीतं गोपीभिस्स्तुतमनिशमिन्द्रादिभिरपि ॥ २ ॥

प्रणयसकलकोपावेशगुप्तप्रसादां
सविनयमनुनीय प्रीतिपूर्वं पुरारौ ।
वदति कलहबीजं किञ्चिदुन्निद्रपद्म-
प्रतिमवदनहासः पातु गौरीविलासः ॥ ३ ॥

अस्ति प्रशस्तैर्विभवैस्समस्तैः
समस्तभूमण्डलमण्डनं यत् ।
साधारणं नामपुरं पुरारे-
र्मुदे मुरारेरपि यद्दिवोऽपि ॥ ४ ॥

समजनि जनतायाः प्राणसाधारणोऽस्मिन्
सहगिल इति नाम्ना कोऽपि वंशः प्रसिद्धः ।

यमधिजनिमिवैको देवदेवोऽपि विष्णु-
र्विबुधकुलसमेतोऽद्यापि वाञ्छत्यवाप्तुम् ॥ ५ ॥
अखण्डभूमण्डलमण्डनेऽस्मिन्
प्रतापसन्तापितसप्तसप्तिः ।
दयामयान्तःकरणो बभूव
स सिंहमल्लः प्रथितः पृथिव्याम् ॥ ६ ॥
प्रतापपरितापितप्रबलभूमिपालावली-
शिरोमणिमरीचिभिः प्रविलसत्पदाम्भोरुहः ।
समस्तसुरसुन्दरीसततगीतकीर्तिस्ततो
बसावनमहीपतिः समजनि क्षमामण्डले ॥ ७ ॥
यत्तेजःपुञ्जतप्ता दिनकररुचयः शेरते शर्वरीषु
प्रायः पाथोधिमध्ये रजनिकरकलालाञ्छनं बिभ्रतीमाः ।
कीर्त्या यस्याऽभिभूतास्त्रिजगति गतया भूतलं भासयन्त्या-
ऽभूत्तस्मादस्तशत्रुः सहागिलतिलको रूपचन्द्रः क्षितीन्द्रः ॥८॥
निजकुलजनताचकोरचन्द्रो बुधजनकैरवहृत्प्रबोधचन्द्रः ।
कविकुलकवितासुधाब्धिचन्द्रो जगति बभूव नृपस्तु रूपचन्द्रः ॥९॥
जातः क्षत्रियवंशकैरवसमुद्बोधे सुधांशुस्ततो
दाने देवतरोरपि प्रतिदिनं सम्पादिता न्यूनता ।
शौर्ये पाण्डवकर्णमुख्यमहसामासादिता हीनता
येनाऽसाविह धैर्यधामपरमानन्दो महेन्द्रः क्षितौ ॥१०॥
लक्ष्मीर्यत्करुणाकटाक्षनिवहे पाणौ सुपर्वद्रुमो
वक्त्रे शीतकरः स्मिते नवसुधा क्रोधे च हालाहलम् ।
दृष्टान्तः प्रथमश्च विक्रमनिधिर्गाम्भीर्यमर्यादयो-
स्ताद्विधः करुणामयेन विहितः पूर्णो हि रत्नाकरः ॥११॥
श्रीरामपण्डितसुतः पण्डितः श्रीविनायकः ।
आदिष्टस्तेन तनुते श्राद्धकल्पलतामिमाम् ॥ १२ ॥

गोविन्दपण्डितकृतामवलम्ब्याऽतियत्नतः ।
श्राद्धकल्पलतामेतां कुर्वे तां श्राद्धदीपिकाम् ॥ १३ ॥
श्राद्धकल्पलता सेयं परमानन्दकारिता ।
विदुषामर्थसन्देहे विदधातु चमत्क्रियाम् ॥ १४ ॥

नो मूलस्मृतयो न वाऽन्यकृतयः सन्तन्यमाने मया
ग्रन्थेऽस्मिन्नवधीरिताः किमपि वा वाक्यञ्च पौराणिकम् ।
तस्मादत्र बुधाः सुधांशुधवळे नापाततो दूषणं
देयं, बुद्धिबलाद्विचार्य सकलं तत्त्वं, ततस्तुष्यताम् ॥१५॥

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाणामुपायान्तरसाध्यत्वेऽप्यलसप्राय-कलिकलुषकलङ्कपङ्कमग्नदेहैः पुरुषैरनायासेन तेषां साधयितुमश-क्यत्वादवश्यकर्तव्यश्राद्धमात्रस्यैव तत्साधनत्वेन तन्निर्णीयते ।

तत्राऽऽदौ श्राद्धलक्षणम्—

"पितृनुद्देशेन श्रद्धया त्यक्तस्य द्रव्यस्य ब्राह्मणैर्यत्स्वीकरण तच्छ्राद्धम्" ।

अत एव ब्रह्माण्डपुराणेऽपि —

पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम् ॥ इति ।

अत्र च दानस्य स्वसत्तानिवृत्तिपूर्वकपरसत्तापादनरूपत्वेन ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तो व्यापारो गृह्यते ।

अथ श्राद्धप्रशंसा चन्द्रिकायां कूर्मपुराणे—

श्राद्धात्परतरन्नास्ति श्रेयस्करमुदाहृतम् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि फलमुखेनाऽऽह—

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।
प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥ [१-२७०]

अथ ये नास्तिकाः प्रतानां पित्रादीनां प्रातिस्विकशुभाऽशु-भकर्मवशेन स्वर्गनरकादिषु तत्तद्योनिषु वा गतानां श्राद्धकरण-

मनर्थकमाहुः, तन्निराकरणं तावत् क्रियते। किं विध्यभावाद्वा श्राद्धकरणमनर्थकमुत फलाभावादुत पित्रादीनां तृप्त्यसिद्धेः ?

न तावदाद्यः,

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः।

इत्यादिविधिदर्शनात्। न द्वितीयः,

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च।

इत्यादिफलश्रवणात्। न तृतीयः,

नह्यत्र देवदत्तादय एव श्राद्धकर्मणि सम्प्रदानभूताः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते, किन्त्वधिष्ठातृवस्वादिदेवता सहिता एव। यथा देवदत्तादिशब्देन शरीरमात्रं, नाप्यात्ममात्रं, किन्तु शरीरविशिष्टाः प्राणिन एवोच्यन्ते। एवमधिष्ठातृदेवतासहिता एव देवदत्तादयः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते। अतश्चाऽधिष्ठातृदेवता वस्वादयः पुत्रादिभिर्दत्तेनाऽन्नपानादिना तृप्ताः सन्तस्तानपि देवदत्तादींस्तर्पयन्ति, कर्तृंश्च पुत्रादिफलेन योजयन्ति। यथा माता गर्भपोषणायाऽन्यदत्तेन दोहदान्नपानादिना स्वयमुपभुक्तेन तृप्ता सती स्वजठरगतमपत्यं तर्पयति, दोहदान्नप्रदायिनश्च प्रत्युपकारफलेन संयोजयति तद्वद्वसुरुद्रादित्याः पितरः पितृपितामहप्रपितामहशब्दवाच्या न केवलं देवदत्तादय एव। तदेते श्राद्धदेवताः श्राद्धकर्मणि सम्प्रदानभूताः श्राद्धेन तर्पिताः सन्तो मनुष्याणां पितॄंस्तर्पयन्तीति। तदेतत्सर्वं मार्कण्डेयपुराणे स्पष्टीकृतम्।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः॥
लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात्।
प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानश्च सप्तमः॥
तथाऽन्ये पूर्वजाः स्वर्गे ये चाऽन्ये नरकौकसः।
ये च तिर्यक्त्वमापन्ना ये च भूतादिसंस्थिताः॥

तान्सर्वान्यजमानो वै श्राद्धं कुर्वन्यथाविधि ।
समाप्य यजते वत्स येन येन शृणुष्व तत् ॥
अन्नप्रकिरणं यच्च मनुष्यैः क्रियते भुवि ।
तेन तृप्तिमुपायान्ति ये पिशाचत्वमागताः ॥
यदम्बुस्नानवस्त्रोत्थं भूमौ पतति पुत्रक ।
तेन ये तरुतां प्राप्तास्तेषां तृप्तिः प्रजायते ॥
यास्तु गन्धाम्बुकणिकाः पतन्ति धरणीतले ।
ताभिराप्यायनं तेषां ये देवत्वं कुले गताः ॥
उद्धृतेषु तु पिण्डेषु याश्चान्नकणिका भुवि ।
ताभिराप्यायनं तेषां ये तिर्यक्त्वं कुले गताः ॥
येचाऽदन्ताः कुले बालाः क्रियाऽयोग्याः ह्यसंस्कृताः ।
विपन्नास्ते तु विकिरसंमार्जनतिलाशिनः ॥
भुक्त्वा चाचमनं यच्च जलं यच्चाङ्घ्रिसेचने ।
ब्राह्मणानां तथैवाऽन्ये तेन तृप्तिं प्रयान्ति वै ॥
तेनाऽनेककुले तत्र तत्तद्योन्यन्तरं गताः ।
प्रयान्त्याप्यायनं वत्स सम्यक्श्राद्धक्रियावताम् ॥
यथा गोषु प्रनष्टां गां वत्सो विन्दति मातरम् ।
नामगोत्रस्वधामन्त्राः पितॄणाम्प्रापकास्तथा ॥
नामगोत्रं पितॄणान्तु प्रापकं हव्यकव्ययोः ।
नाममन्त्रास्तथा देशा भवान्तरगतानपि ॥
प्राणिनः प्रीणयन्त्येते तदाहारत्वमागतान् ।
देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुयोगतः ॥
तस्याऽन्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति ।
मर्त्यत्वे भोज्यरूपेण पशुत्वे च तृणम्भवेत् ॥
श्राद्धान्नं वायुरूपेण नागत्वेऽप्युपतिष्ठति ।
पानं भवति यक्षत्वे गृध्रत्वे च तथाऽऽमिषम् ॥

दनुजत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरोदकम् ।
मानुषत्वेऽन्नपानादि नानाभोगकरं तथा ॥

अकरणे दोषोऽप्यादित्यपुराणे—

न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि वर्तते ।
श्राद्धन्न कुरुते यस्तु तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥

कूर्मपुराणेऽपि—

अमावास्यादिने प्राप्ते गृहद्वारं समाश्रिताः ।
वायुभूताः प्रपश्यन्ति श्राद्धं वै पितरो नृणाम् ॥
यावदस्तमयम्भानोः क्षुत्पिपासासमाकुलाः ।
ततश्चाऽस्तङ्गते भानौ निराशा दुःखसंयुताः ॥
निःश्वस्य सुचिरं यान्ति गर्हयन्तः स्ववंशजम् ।
जलेनाऽपि च न श्राद्धं शाकेनाऽपि करोति यः ॥
अमायां पितरस्तस्य शापं दत्वा प्रयान्ति च ।

मार्कण्डेयेऽपि—

न तत्र वीरा जायन्ते नाऽऽरोग्यं न शतायुषः ।
नच श्रेयोऽधिगच्छन्ति यत्र श्राद्धं विवर्जितम् ॥

अथ श्राद्धभेदाः । तत्र विश्वामित्रः—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।
पार्वणञ्चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम् ॥
कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।
यात्रास्वेकादशम्प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम् ॥ इति ।

एतल्लक्षणानि भविष्यपुराणे—

अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् ।
वैश्वदेवविहीनं तदशक्तावुदकेन तु ॥
एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।
तद्दृष्यदैवं कर्तव्यमयुग्मान् भोजयेद्द्विजान् ॥

कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।
पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ॥
वृद्धौ यत्क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते ।
सर्वम्प्रदक्षिणङ्कार्यं पूर्वाह्णे तूपवीतिना ॥
गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।
अर्घ्यार्थे पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥
ये समाना इतिद्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।
नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥
अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमिति स्मृतम् ।
क्रियते वा पर्वाणि यत्तत्पार्वणमिति स्थितिः ॥
गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते ।
बहूनां विदुषां संपत्सुखार्थं पितृतृप्तये ॥
क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम् ।
शुद्ध्यर्थमिति तत्प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः ॥
निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयम्पुंसवन चैव श्राद्धङ्कर्माङ्गमेव च ॥
देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते ।
हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु प्रयतः ॥
गच्छन्देशान्तरं यत्र श्राद्धङ्कुर्यात्तु सर्पिषा ।
यात्रार्थमिति तत्प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥
शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचय एव च ।
पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचायिकमुच्यते ॥

वृद्धिः पुत्रजन्मविवाहादिः । नित्येनावश्यकेनैकोद्दिष्टेन पार्वणेन च तुल्यं शेषमङ्गजातं स्यात्, सपिण्डीकरणस्योभयात्मकत्वात् । पार्वणांशे पार्वणेनैकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टेन समामित्यर्थः । "एकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि" इत्येकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणमेवोक्तम् । प्रसङ्गात्

स्त्रीसम्बन्धेनाऽपि उभयात्मकस्यैकदेशेन निर्देशः। "क्रियते वा पर्वणि" इति पर्वशब्दः संक्रान्त्यादिपरः, अमावास्यायाः पूर्वमुक्तत्वात्।

वृद्धवसिष्ठः—

प्रतिपर्व भवेद्यस्मात्प्रोच्यते पार्वणन्तु तत्।
तच्च त्रिपुरुषोद्देशेन स्यात्।

अथ श्राद्धाऽधिकारिणः। शङ्खः—

पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया।
पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे तु सोदरः॥

गौतमः—

"पुत्राऽभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्यौ"।

अत्र शङ्खवचनाऽनुरोधेन पुत्राऽभावे पत्नी तदभावे सपिण्डाः, इति क्रमः।

पुत्राश्च द्वादशविधा औरसादयः।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः।
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा॥
गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः॥
अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः।
दद्यान्माता पिता यं वा स पुत्रो दत्तको भवेत्॥
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः॥
दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः।
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः॥
पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः। (२·१२८·१३२)

एते पुत्रप्रतिनिधयो युगान्तरे ग्राह्याः। कलौ तु दत्तौरसावेव।

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः।
इतिकलिवर्ज्यप्रकरणे चन्द्रिकायां निषिद्धत्वात्।

स्मृतिसङ्ग्रहेऽप्युक्तम्—

पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकापुत्र एव च।
पत्नी भ्राता च तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा॥
भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदकस्तथा।
असन्निधाने पूर्वेषामुत्तरे पिण्डदाः स्मृताः॥ इति।

विष्णुपुराणे—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च तदूर्ध्वं भ्रातृसंततिः।
सपिण्डसन्ततिर्वाऽपि क्रियाभाक् नृप जायते॥
तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः।
मातृपक्षसपिण्डेन सम्बद्धो यो जनेन वा॥
कुलद्वयेऽपि चोच्छन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप।
तत्सङ्घातगतैर्वाऽपि कार्या प्रेतस्य संस्क्रिया॥

शङ्खः—

भार्यापिण्डं पतिर्दद्याद्भर्त्रे भार्या तथैव च।
श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे तु सोदरः॥

एतदपि पुत्राद्यभावविषयम्।
सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तॄणाममन्त्रकम्।
इतिवचनात्।

मार्कण्डेयपुराणे—

सख्युरुत्सन्नबन्धोश्च सखाऽपि, श्वशुरस्य च।
जामाता स्नेहतः कुर्यादखिलम्पैतृमेधिकम्॥ इति।
सर्वाऽभावे तु नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्थतः।
तज्जातीयेन वै (१)सम्यग्दाहाद्याः सकलाः क्रियाः।
सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्यतः॥ इति।

---

(१) 'वैषम्यात्' ख. 'वै साम्या' क.।

स्कन्दपुराणेऽपि—

सर्वाऽभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।
पित्रोरनुपनीतोऽपि विदध्यादौरसः सुतः ।
और्ध्वदेहिकमन्ये तु संस्कृताः श्राद्धकारिणः ॥

औरसोऽनुपनीतोऽपि पित्रोर्मातापित्रोरौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् ।

तदाह मनुः—

न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात् ।(२-१७१)
नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ इति । (२-१७२)

स्वधानिनयनं प्रेतकर्म ।

सुमन्तुरपि—

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म यावन्मौञ्जी न बध्यते ।
मन्त्राननुपनीतोऽपि पठेदेवैक औरसः ॥ इति ।

अन्ये तु (१)क्षेत्रजादिपुत्रभ्रातृतत्पुत्राश्च संस्कृता उपनीताः श्राद्धकारिणः स्युः, औरसग्रहणसामर्थ्यात् । किं पुत्रो जन्मनः प्रभृत्यधिकारी ? इत्यत आह स एव—

चौलादाद्याब्दिकादर्वाङ् न कुर्यात्पैतृमेधिकम् ।

प्रथमवार्षिकचूडाकरणात्पूर्वं पैतृमेधिकन्न कुर्यात् ॥

तदाह सुमन्तुः—

पुत्रश्चोत्पत्तिमात्रेण संस्कुर्यादृणमोचनात् ।
पितरन्त्वाब्दिकाच्चौलात्पैतृमेधेन कर्मणा ॥

नन्वसौ मन्त्रेण कुर्यान्नाऽमन्त्रकमित्याह स एव—

तृतीयवत्सरादूर्ध्वं मन्त्रवत्तत्समाचरेत् ।

अनुपनीतस्तृतीयवत्सरादूर्ध्वं तत्पैतृमेधिकङ्कर्म मन्त्रवन्मन्त्रयुक्तमाचरेत् । तृतीयवत्सरादित्येतच्चौलोपलक्षकम् ।

तदाह सुमन्तुः—

अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत्पैतृमेधिकम् ।
यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः ॥

---

(१) 'क्षेत्रजाद्याः' क. ख. ग.

"नह्यस्मिन्युज्यते" इति यन्मनुवचनम्, 'नाऽभिव्याहारयेद्" इति यत्सुमन्तुवचनं, तद्द्वयं तृतीयवर्षकृतचूडाविषयम् ।

यत्तु—

कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेकोऽपि यः सुतः ।
पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयान्मन्त्रपूर्वकम् ॥ इति,

तदपि तृतीयवर्षकृतचूडाविषयम् । यत्तु—

कृतचूडोऽनुपेतस्तु पित्रोः श्राद्धं समाचरेत् ।
उदाहरेत्स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसौ ॥

इति स्मृतिसंग्रहकारवचनम्, तत्(१) प्रथमवर्षकृतचूडाविषयम् ।

नन्वनुपनीतः कृत्स्नं मन्त्रवत्कुर्याद् उतैकदेशमित्यत आह—

असंस्कृतश्च पत्नी च यथाविध्येव मन्त्रवत् ।

अनुपनीतः पत्नी च-यद्यत्कर्म मन्त्रवत्कुर्यादिति विहितं, तत्तदेव मन्त्रवत्कुर्यात् ।

तदाह कात्यायनः—

असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समन्त्रकम् ।
कर्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि ॥ इति ।

मनुः—

पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयान्मन्त्रपूर्वकम् ।

स्कन्दपुराणे—

यज्ञेषु मन्त्रवत्कर्म पत्नी कुर्याद्यथाविधि ।
तदौर्ध्वदेहिके सा हि मन्त्रार्हा धर्मसंस्कृता ॥ इति ।

यत्तु--

सर्वाऽभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तॄणाममन्त्रकम् ।

तदधर्म्यासुरादिविवाहोढास्त्रीविषयम् ।

तथाच शातातपः--

धर्म्यैर्विवाहैरूढा या सा पत्नी परिकीर्तिता ।
सहाऽधिकारिणी ह्येषा यज्ञादौ धर्मकर्मणि ॥

---

(१) 'तद्द्वयं' क. ख. ग.

क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।
न सा दैवे च पित्र्ये स्याद्दासीं तां मुनयो विदुः ॥

ननु ब्रह्मचारी कथमौर्द्ध्वदेहिकमाचरेद् व्रतभङ्गादित्यत आह—

मातापित्रोरुपाध्यायाऽऽचार्ययोरौर्ध्वदेहिकम् ।
कुर्वन्मातामहस्याऽपि व्रती न भ्रश्यते व्रतात् ॥

मन्त्रात्मकस्य ब्राह्मणस्य वा वेदैकदेशस्य वेदाङ्गानां वा अध्यापयिता उपाध्यायः । उपनयनमात्रङ्कृत्वा साङ्गवेदाऽध्यापयिता आचार्यः । मात्रादीनामौर्ध्वदेहिकं कुर्वन् व्रती ब्रह्मचारी व्रताद् उपनयननिमित्तभैक्षाचरणादिव्रतान्न भ्रश्यते भ्रष्टो न भवति ।

तदाह याज्ञवल्क्यः—

आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्याऽपि व्रती व्रती । (३-१५) इति ।

भविष्यपुराणे—

व्रतस्थोऽपि यथा पुत्रः पितुः कुर्यात् क्रियां नृप ।
तथा मातामहस्याऽपि दौहित्रः कर्तुमर्हति ॥

अत्र दौहित्रशब्देन पुत्रीकृतो विवक्षितः ।

यत्तु कात्यायनवचनम्—

अपुत्रायाः पतिर्दद्यात्सपुत्रायां न कुत्रचित् ।
न पुत्रस्य पिता दद्यान्नाऽनुजस्य तथाऽग्रजः ॥

यच्च बौधायनवचनम्—

पित्रा श्राद्धन्न कर्तव्यं पुत्राणां वै कथञ्चन ।
भ्रात्रा चैव न कर्तव्यं भ्रातॄणाञ्च कनीयसाम् ॥ इति,

तदधिकारिपुत्रादिसद्भावविषयं स्नेहविहीनविषयं वा ।

बौधायनः—

यदि स्नेहेन कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना ।
गयायान्तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत् ॥

असत्यधिकारिणि पित्रादिभिरपि कर्तव्यम् ।

तदुक्तं सङ्ग्रहे—

उच्छन्नबान्धवं प्रेतं पिता भ्राताऽथवाऽग्रजः ।
जननी वाऽपि संस्कुर्यान्महदेनोऽन्यथा भवेत् ॥

बीजिक्षेत्रिणोर्विषये मरीचिः—

स्वगोत्रे वाऽन्यगोत्रे वा यो भवेद्विधवासुतः ।
पिण्डश्राद्धविधानञ्च क्षेत्रिणः प्राग्विनिर्वपेत् ॥
बीजिने तु ततः पश्चात्, क्षेत्री जीवति चेत् क्वचित् ।
बीजिने दद्युरादौ च मृते पश्चात्प्रदीयते ॥

पुत्रिकापुत्रश्राद्धे विशेषमाह मनुः—

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।
द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयमपि (१)तत्पितुः ॥ (९-१४०)

तस्य मातामहस्य पितुः (?) प्रपितामहस्येत्यर्थः । मातामह एव हि पुत्रिकापुत्रस्य पिता ।

अभ्रातृकां प्रयच्छामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥

इति स्मृतेः ।

उशनाः—

मातामहं तु मात्रादि पैतृकं पितृपूर्वकम् ।
मातृतः पितृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मतः ।

विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः—

यस्मादुभयसम्बन्धी पुत्रिकायास्सुतो ह्यसौ ।

एतदुत्पादकस्य पितुः पुत्रान्तराऽभावे ज्ञेयम् । पुत्रवति तु जनके मातामहस्यैवांशहरस्तर्पणश्राद्धादिप्रदो न पितुरेवेति । यः पुनर्धनहारी दौहित्रस्तेन अवश्यं नवश्राद्धाद्यपि कर्तव्यम् ।

मातामहं नवश्राद्धमवश्यं धनहारिणा ।
दौहित्रेणाऽर्थनिष्क्रृत्यै कर्तव्यं विधिवत्सदा ॥

---

(१) 'तृतीयं तत्पितुः पितुः' मनुपुस्तके ।

आदेहपतनात्कुर्यात्तस्य पिण्डोदकक्रियाम् ।

पतितस्य दाहौर्ध्वदेहिकश्राद्धादौ विशेषो वसिष्ठेनोक्तः—

पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नाऽस्थिसंचयः ।
नचाश्रुपातः पिण्डश्च कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥
एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः ।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्नचाऽन्यथा ॥

पतिते पितरि पितामहश्राद्धं कार्यमित्युक्तं षट्त्रिंशन्मते—

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तु वै सुतः ॥ इति ।

पतिते पितरि जीवति मृते चैतत्समानमेव हेमाद्रौ—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।
व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥ इति ।

अत्राऽपरो विशेषो दिवोदासप्रकाशे देवलेनोक्तः—

माता म्लेच्छत्वमापन्ना पिता वाऽपि कदाचन ।
न श्राद्धं सूतकञ्चैव इत्येवं देवलोऽब्रवीत् ॥
पितरं विष्णुमुच्चार्य तदूर्ध्वञ्च पितामहम् ।
तृतीयञ्च ततो ब्रूयात्पिण्डान् दद्यात्पृथक् पृथक् ॥

त्रयाणां मध्ये एकोऽपि चेन्म्लेच्छत्वमापन्नस्तदा तस्य स्थाने विष्णोरुच्चारः । एवं मात्रादीनामप्यूहनीयमिति ।

अथ जीवत्पितृकश्राद्धाऽधिकारनिर्णयः । तत्र कात्यायनः—

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।
न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥

अत्राऽपवादो मैत्रायणीयपरिशिष्टे—

उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे ।
तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः ।

एते षट् काला इत्यर्थः । केचिदुद्वाहोऽत्र द्वितीयादिः, प्रथमोद्वाहे पितुरेवाऽधिरः । तदुक्तम्—

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः ।
अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥

इत्याहुः; तन्न, प्रथमोद्वाहेऽपि पितुर्जीवत्पितृकत्वेन पुत्रोद्वाहप्रयुक्तश्राद्धानधिकारप्रसङ्गात् । तस्मादुद्वाहप्रयुक्तं नान्दीश्राद्धं यस्य यदा प्राप्तं तेन तदा कर्त्तव्यमित्यविशेषण विधीयते, सङ्कोचकाभावात् । तच्च प्रथमे पितुरेव प्राप्तमिति तस्याऽपि जीवत्पितृकत्वे भवति । द्वितीयादौ तु पुत्रस्यैवेति तस्याऽपि जीवत्पितृकत्वे भवत्येव तदिति यथास्थितमेव साधीय इति । परिशिष्टचन्द्रिकायान्तु प्रथमविवाहस्य संस्कारत्वाद् द्वितीयविवाहे न श्राद्धम् । अत एव ब्रह्मपुराणे—

सर्वे विद्याव्रतस्नाता विवाह्या ब्राह्मणादयः ।

इत्यभिधाय—

नान्दीमुखेभ्यः श्राद्धन्तु पितृभ्यः कार्यवृद्धये ।
ततो विवाहः कर्तव्यः शुद्धः शुद्धसुतप्रदः ॥

इति स्नातकस्यैव विवाहाङ्गश्राद्धकर्तव्यतोपदेशादित्युक्तम् । पित्र्येष्ट्यां चातुर्मास्येषु तथा पिण्डपितृयज्ञे च । सौमिके मखे सोमादौ पुरोडाशात् पिण्डदाने च ।

मनुः—

म्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।
विप्रवद्वापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् ॥ (३–२२०)
पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेच्चाऽपि पितामहः
पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्त्तयेत्प्रपितामहम् ॥ (३–२२१)
पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः । (३–२२२)

पूर्वेषां पितामहादीनाम् । पितुः स नाम सङ्कीर्त्य अस्मात्पितुः पितामह इति स्वप्रपितामहनाम पिण्डदानादिषु गृह्णीयादित्यर्थः ।

भविष्यपुराणे—

जीवमाने न देयं स्याद्यस्माद्भरतसत्तम ।

तस्माज्जीवत्पिता कुर्याद् द्वाभ्यामेव न संशयः ॥

विष्णुः--

"पितरि जीवति यच्छ्राद्धं कुर्याद्येषां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात्। पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः। पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात्। यस्य पिता प्रेतःस्यात्स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात्। यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात्। यस्य पितामहः प्रेतः स्यात्स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात्। यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात्" इति।

जीवत्पितृकेन आश्विनशुक्लप्रतिपदि मातामहश्राद्धमवश्यं कर्तव्यम्।

तदाह श्राद्धप्रदीपे गौतमः--

जातमात्रस्तु दौहित्रो विद्यमानेऽपि मातुले।
कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सिते ॥ इति।

श्राद्धकमलेऽपि--

गर्भच्युतोऽपि दौहित्रः कुर्यात्पितरि जीवति।
श्राद्धं मातामहानाञ्च पक्षान्तादपरेऽहनि ॥
मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः।
तेषां वै पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनवः ॥

इयं शुक्ला प्रतिपत् सङ्गवव्यापिनी ग्राह्येति निर्णयदीपे उक्तम्--

प्रतिपद्याश्विने शुक्ले दौहित्रस्त्वेकपार्वणम्।
श्राद्धं मातामहं कुर्यात् सपिता सङ्गवे सति ॥ इति।
जातमात्रोऽपि दौहित्रो जीवत्यपि च मातुले।
प्रातःसङ्गवयोर्मध्ये यदा तु प्रतिपद् भवेत् ॥ इति वचनात्।

अत्र सपितेतिवचनाज्जीवत्पितृक एवाधिकारी। अत एव

पिण्डरहितं कुर्यात्। "मुण्डनं पिण्डदानं च" इति दक्षवचनात्, अन्वष्टक्यविशेषवचनाच्च।

जीवत्पितृकस्याऽऽभ्युदयिके कर्मणि निर्णयविशेष उच्यते। सायणीये--

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः।
अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम्॥

चन्द्रिकायां कात्यायनस्तु—

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु।
पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याऽभावे तु तत्क्रमात्॥

अस्याऽर्थः। सुतसंस्कारकर्मसु जातकर्मादिषु तेषां सुतानां आ उद्वहनात् विवाहपर्यन्तं पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान्दद्यात् वृद्धिश्राद्धं कुर्यात्। तस्याऽभावे तु तेषां कर्तॄणां जातकर्मादिसंस्कारकर्मसु-

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः।

इत्यादिवचनात् यो गम्यमानः क्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रात्रादिः स्वपितृभ्यो दद्यादिति। समावर्तनस्याऽपि विवाहप्राचीनसुतसंस्कारत्वात् समावर्तनेऽपि पितैव स्वपितृभ्यो दद्यात्। अजीवत्पितृकस्तु पूर्वसंस्कृतभ्रात्रसम्भवे स्वयमेव स्वपितृभ्यो दद्यात्। उपनयनेन कर्माऽधिकारस्य जातत्वात्। विवाहेऽप्येवमेव द्रष्टव्यमिति। तस्याऽभावेतु तत्क्रमादित्यंशस्य हेमाद्रिकृता व्याख्या लिख्यते। पित्रभावे अन्यो यः कश्चित् संस्कारं कुर्यात् स तत्क्रमात् तं पितरमारभ्य यः संस्कार्यस्य पितॄणां क्रमः तेन क्रमेण (१)दद्यात्तु स्वकीयेभ्यः पितृभ्य इत्यर्थः स्थापितो निगमवाक्येन। तस्मात्पितृव्याऽऽचार्यमातुलादयः संस्कार्यस्योपनेयादेरेव पितृभ्यः श्राद्धं दद्युर्न स्वपितृभ्यः इति अत्रपारमार्थिकः पक्षो विधीयते इति।

---

(१) क्रमेण क्रमेण इति 'क' पुस्तके पाठः।

वृद्धिश्राद्धाकरणे प्रत्यवायो वृद्धशातातपेनोक्तः—

वृद्धौ न तर्पिता ये वै तर्पिता गृहमेधिभिः ।
तद्दानमफलं सर्व्वमासुरो विधिरेव सः ॥ इति ॥

अथ श्राद्धकालाः । तत्र याज्ञवल्क्यः—

अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।
द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्ति विषुवत्सूर्यसंक्रमः ॥ [१-२१७]
व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ [१-२१८]

ब्रह्मपुराणेऽपि—

आषाढ्यामथ कार्तिक्यां माघ्यां मन्वन्तरादिषु ।
युगादिषु च दुःस्वप्ने जन्मर्क्षे ग्रहपीडिते ॥
प्रौष्ठपदासिते पक्षे श्राद्धं कुर्वीत यत्नतः ।
मार्गशीर्षे च पौषे च माघे प्रौष्ठे च फाल्गुने ॥
कृष्णपक्षेषु पूर्वेद्युरन्वष्टक्यन्तथाऽष्टमी । इति ।

तिस्रोऽष्टकास्तासु श्राद्धं कुर्वीत पार्वणम् । मार्गशीर्षे मासि तथा पौषे माघे फाल्गुने प्रौष्ठे भाद्रपदे च कृष्णपक्षेषु पूर्वेद्युरष्टम्यान्वष्टक्यश्चेति तिस्रोऽष्टकास्तासु श्राद्धं कुर्वीत । पूर्वेद्युः सप्तमी, अन्वष्टक्यं च नवमी ।

तदाह शौनकः—

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टम्योऽष्टकाः । वृद्धिः पुत्रजन्मादिः । कृष्णपक्षो भाद्रपदाऽपरपक्षः । अयनं दक्षिणोत्तरम् । द्रव्यब्राह्मणयोः श्राद्धार्हयोः सम्पत्तिः प्राप्तिः । विषुवन्मेषतुलासंक्रान्ती । सूर्यसंक्रमः आदित्यस्य राशितो राश्यन्तरगमनम् । अयनविषुवतोः संक्रान्तित्वेनैवोपादाने सिद्धेऽपि पृथगुपादानं फलातिशयप्रतिपादनाऽर्थम् ।

व्यतिपातयोगः शास्त्रान्तरे दर्शितः ।

पञ्चाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ मेषे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।

पाशाभिधाना करभेन युक्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ।

पञ्चाननः सिंहः, गुरुभूमिपुत्रौ बृहस्पत्यङ्गारकौ, पाशाभिधाना द्वादशी, करभं हस्तनक्षत्रम् । गजच्छाया ग्रन्थान्तरे—

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।
तिथिर्वैश्रवणीया च गजच्छायेति सा स्मृता ॥

युगादयो विष्णुपुराणे—

वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

माघे पञ्चदशी अमावास्या ।

नारदीयपुराणे—

द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः ।
कृष्णे पूर्वयुते ग्राह्ये शुक्ले तूत्तरसंयुते ॥

द्वे शुक्ले वैशाखतृतीया कार्तिकनवमी च । द्वे कृष्णे भाद्रपदत्रयोदशी माघाऽमावास्या च ।

अस्मिंश्च गोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेन सर्वं प्रविहाय पापम् ।
शूरत्वमिन्द्रस्य सुहृत्त्वमेत्य मर्त्योऽधिपत्वं लभते मनुष्यः ॥

मन्वादयो मत्स्यपुराणे—

अश्वयुक् शुक्लनवमी कार्तिकी द्वादशी तथा ।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।
आषाढस्याऽपि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्याऽष्टमी कृष्णा तथाऽषाढी च पौर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः ।

यत्र कृष्णेतिविशेषनिर्देशस्तत्र कृष्णैव । यत्र विशेषनिर्देशा-

भावस्तत्र सितैव । (१)अकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं ऋग्विधाने—

त्वं स्रुवः प्रतिमन्त्रश्च शतवारञ्जले जपेत् ।
मन्वादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव वाऽपि यः ॥ इति ।

एवं षण्णवतिश्राद्धान्यपि नित्यानि । तेषामयं सङ्ग्रहः—

अमायुगमनुक्रान्ति धृतिपातमहालयाः ।
अन्वष्टक्यश्च पूर्वेद्युः षण्णवत्योऽष्टकास्तथा ॥ इति ।

सङ्ग्रहेऽपि—

मन्वादिश्च युगादिश्च अमा संक्रान्तिवैधृती ।
पक्षश्राद्धाऽष्टकापाताः श्राद्धकाला इति स्मृताः ॥

श्राद्धकमले द्विसप्ततिश्राद्धकालाः—

अमावास्या द्वादशैव क्षयाहद्वितये तथा ।
षोडशापरपक्षस्य अष्टकाऽन्वष्टकाश्च षट् ॥
संक्रान्त्यो द्वादश तथा अयने द्वे च कीर्तिते ।
चतुर्दश च मन्वादेर्युगादेश्च चतुष्टयम् ॥
अनन्तिकाश्चतस्रश्च श्राद्धान्येवं द्विसप्ततिः ।
अनन्तिका आषाढीकार्तिकीमाघीवैशाख्य इति ।

कल्पादयो रेवाखण्डे—

वैशाखस्य तृतीया या कृष्णाख्या फाल्गुनस्य च ।
पञ्चमी, चैत्रमासस्य अमावास्या तथा परा ॥
शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ।
नवमी मार्गशीर्षस्य सप्त कल्पादयः स्मृताः ॥

अत्राऽपि पूर्वपक्षे कृष्णैव, उत्तरत्र शुक्ला इति विवेकः ।

तासु जप्तं हुतं श्राद्धं कृतमक्षयतां व्रजेत् । इति ।

अथ काम्यकालाः । तत्र मनुः—

कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपान् लभते सुतान् ।
कन्यकां तु द्वितीयायां तृतीयायां तु बन्दिनः ॥

---

(१) एतावान्ग्रन्थः 'ख' पुस्तके नास्ति ।

पशून् शुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।
षष्ठ्यां द्यूतजयं चैव सप्तम्यां लभते कृषिम् ॥
अष्टम्यामपि पाण्डित्यं लभते श्राद्धदः सदा ।
स्याान्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु ॥
एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
द्वादश्यां जातरूपञ्च राजतं कुप्यमेव च ॥
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु (१)कुप्रजाम् ।
प्रीयन्ते पितरश्चाऽस्य ये शस्त्रेण हता रणे ॥
पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान् विपुलान्मनसः प्रियान् ।
श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु सर्वान्कामान् समश्नुते ॥

बन्दिनः स्तुतिपाठकाः, स्तुतो भवतीत्यर्थः । द्यूतं द्यूतजयम् । जातरूप्यं हेम । कुप्यं सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादि । पक्षतिः प्रतिपत् तदादितिथिष्वभिहितानि यानि फलानि तेषु स्वीयमनसोऽभीष्टान् सर्वान् कामानमावास्याश्राद्धदः प्राप्नोतीत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—

अश्विन्यां प्राप्नुयादश्वान् , भरण्यामायुरुत्तमम् ।
कृत्तिकायां विज्वरत्वं श्राद्धकृत्समवाऽप्नुयात् ॥
प्राजापत्ये तथा पुष्टिं, सौम्ये चौजः सुशोभनम् ।
आर्द्रायां तु परां सिद्धिं, पुत्रान् श्रेष्ठान् पुनर्वसौ ॥
पुष्ये सुतान् वीरधर्मान् , सार्प्ये च लभते धनम् ।
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं मघास्वेव, भाग्ये सौभाग्यमुत्तमम ॥
दानशक्तिमथाऽर्यम्णे, हस्ते श्रैष्ठ्यं महर्द्धिमत् ।
त्वाष्ट्रे दुहितरं पुण्यां, स्वातौ वाणिज्यमुत्तमम् ॥
विशाखायां शुभान् पुत्रान् , मैत्रे चाप्यहतां गतिम् ।
ज्येष्ठायामाधिपत्यं तु, मूले (२)चारोग्यमुत्तमम् ॥

---

(१) 'सुप्रजाम्' ख. ग.।
(२) मूले वारणमुत्तमामिति क. पुस्तके पाठः।

आषाढासु यशोलाभमुत्तरासु विशोकताम् ।
श्रवणे च गतिं पुण्यां, धनिष्ठासु धनं बहु ॥
वारुणे तु कुष्ठवृद्धिं वैशाखे वार्षिकं बहु ।
बह्वीर्गाश्चोत्तरायाश्च, पौष्णे कुप्यं महानिधिम् ॥
इति संचिन्त्य योगेन विधिना साधयेच्च यत् ।
स तस्मिन्दिवसे श्राद्धे भक्त्या सन्तर्पयेत्पितॄन् ॥

कूर्मपुराणे —

आदित्यवारे त्वारोग्यं, सोमे सौभाग्यमेव च ।
कुजे सर्वत्र विजयं, सर्वान्कामान्बुधस्य तु ॥
विद्यामभीष्टां तु गुरौ, धनं वै भार्गवे पुनः ।
शनैश्चरे लभेदायुरारोग्यं च सुदुर्लभम् ॥

मरीचिः—

कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु यदेव फलमीरितम् ।
विष्कम्भादिषु योगेषु तदेव फलमश्नुते ॥

तथाच—

विष्कम्भादिषु योगेषु फलं नक्षत्रवत् स्मृतम् ।
श्राद्धं रव्यादिवारेषु ह्यारोग्यादिफलेप्सवः ॥
कुर्युः, फलमिदं तेषां बवादिकरणेष्वपि ।

बृहस्पतिः—

आरोग्यं चैव सौभाग्यं शत्रूणाञ्च पराजयम् ॥
सर्वान्कामान्प्रियां विद्यां धनमायुर्यथाक्रमम् ।
सूर्यादिदिवसेष्वेतच्छ्राद्धकृल्लभते फलम् ॥ इति ॥

अथाऽमावास्याद्वैविध्ये निर्णयः । तत्र सङ्ग्रहकारः—

दर्शो यत्राऽपराह्णं स्पृशति स दिवसः श्राद्धकालो द्वयोश्चे-
द्यत्राऽनल्पो यदाऽसौ यदि भवति समः क्षीयमाणे तु पूर्वः ॥
वृद्धौ साम्येऽप्यनग्नेर्युगतिथिपलयोश्च स्त्र, एत्राऽहिताग्नेः ।
पूर्वो न क्काऽपराह्णं स्पृशति कुतुपसंस्पर्शतोऽयं विधिः स्यात् ॥

अस्याऽर्थः—दर्शो यत्राऽपराण्हं स्पृशति प्राप्नोति स दिवसः श्राद्धकालः ।

अथ दिनद्वयापराण्हयोर्दर्शस्पर्शे निर्णयमाह—द्वयोश्चेद्यत्रानल्प इति । दिनद्वयापराह्णयोर्दर्शस्पर्शश्चेद् यत्र दिवसे सोऽधिकः स एव श्राद्धकालः । अथ दिनद्वयाऽपराण्हयोर्दर्शसाम्ये निर्णयमाह—यदाऽसौ यदि भवति समः क्षीयमाणे तु पूर्वः । वृद्धौ साम्येऽप्यनग्नेर्युवतिवृषलयोश्च श्व एवाहिताग्नेः पूर्वं इति । असौ दर्शो यदा दिनद्वयापराण्हयोः समो भवति, तदा तिथिह्रासे आहिताग्न्यनाहिताग्नियुवतिवृषलानां पूर्वदिवसः श्राद्धकालः । तिथिवृद्धौ तिथिसाम्ये वाऽनाहिताग्नियुवतिवृषलाः परेद्युः । आहिताग्नेस्तु पूर्वदिवस एव श्राद्धकालः ।

अथ दिनद्वयाऽपराह्णयोर्दर्शाऽभावे निर्णयमाह । न क्वाऽपराह्णं स्पृशति कुतपसंस्पर्शतोऽयं विधिः स्यादिति । यदा दर्शः पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा क्वापि दिवसे अपराह्णं स्पृशति तदा कुतपसंस्पर्शतः। ल्यब्लोपे पञ्चमी, दर्शस्य कुतपकालसंस्पर्शमाश्रित्य अयं विधिः दर्शश्राद्धकालविधिर्ज्ञेयः । कुतपकालप्रशंसा इतिहासे दृश्यते ।

> दिवसस्याऽष्टमे भागे यदा मन्दायते रविः ।
> स कालः कुतपो नाम पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

मत्स्यपुराणे—

> ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कुतपात् यन्मुहुर्तचतुष्टयम् ।
> मुहूर्तपञ्चकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते ॥

ऊर्ध्वञ्चेद्दोष उच्यते तत्रैव—

> सायान्हस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ।
> राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥

रात्रिनिषेधस्य क्वचिदपवादमाह विष्णुः—

> सन्ध्यारात्र्योर्न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।
> तयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥

इत्यमावास्यानिर्णयः । अथ क्षयाहतिथिनिर्णयः । तत्र

सङ्कहकारः—

सायन्तन्यपरत्र चेन्मृततिथिः सैवाब्दिके मासिके
ग्राह्या सा ह्यपराह्णयोर्यदि तदा यत्राऽधिका सा मता ।
तुल्या चेदुभयाऽपराह्णसमये पूर्वा न चेत्तद्द्वये
पूर्वैव त्रिमुहूर्तगास्तसमये नोचेत्परैवोचिता ॥

अस्याऽर्थः–सायन्तनीति । यदा मृततिथिः सायम् अपराह्णे वा अस्ति । सा तदा आब्दिके मासिके च ग्राह्या स्यात् । सा ह्य· पराह्णयोरिति । सा तिथिः उभयत्राऽपराह्णव्यापिनीचेत् तत्र यस्या· मपराह्णकालः अधिकः अस्ति सा ग्राह्या । तुल्या चेदिति । उभय· त्राऽपराह्णे तिथिः समा चेत् , तदा पूर्वैव । एतत्तिथिक्षयविषयम् । वृद्धौ परतिथिविधानात् । नचेत्तद्द्वय इति । उभयाऽपराह्णे नाऽस्ति· चेद् अस्तमयसमये त्रिमुहूर्तगामिनी च यदा भवेत् , तदा पूर्वैव । इति क्षयाहनिर्णयः ।

अथैकचित्यारोहणे क्षयाहनिर्णयः ।

तत्र चन्द्रिकायां भृगुः—

या समारोहणङ्कुर्यात् भर्तृचित्यां पतिव्रता ।
तां मृताऽहनि सम्प्राप्ते पृथक् पिण्डे नियोजयेत् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनं गतौ ।
पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादोदनञ्च पृथक् पृथक् ॥ इति ।

ओदनमोदनपिण्डः । यत्तु लौगाक्षिणोक्तम्—

मृताऽहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं, पृथक् ।
नवश्राद्धञ्च दम्पत्यो रन्वारोहण एव तु ॥ इति ।

समासेन संक्षेपेण पिण्डनिर्वपणम् । नवश्राद्धन्तु दम्पत्योः पृथक् कार्यम् । स्मृत्यन्तरे--

एकचित्याधिरोहश्चेत्तिथिरेकैव जायते ।
एकपाकेन पिण्डैक्ये द्वयोर्गृह्णीत नामनि ॥ इति ।

तदेतत्समासेन पिण्डनिर्वपणमापद्विषयम् । तथाहाग्निस्मृ-

तिरूपेण—

एकचित्यां समारूढं मृतयोरेकबर्हिषि।
पित्रोः पिण्डान्पृथक् दद्यात्पिण्डं वाऽऽपत्सु तत्सुतः॥

अत्रैकबर्हिषीत्युक्तिविशेषेण पाकैक्यं श्राद्धकालैक्यञ्चोपलक्षितम्।

अन्ये तु—

एककाले गताऽसूनां बहूनामथ वा द्वयोः।
तन्त्रेण श्रपणङ्कृत्वा श्राद्धङ्कुर्यात् पृथक् पृथक्॥

चन्द्रप्रकाशे—

एकचितां समारूढौ दम्पती प्रमृतौ यदि।
पृथक् श्राद्धं प्रकुर्वीत पत्युरेव क्षयेऽहनि॥

तत्रैव—

मृतानामपि भृत्यानां भार्याणां पतिनासह।
तन्त्रेण श्रपणङ्कृत्वा श्राद्धं स्वामिक्षयेऽहनि॥
पूर्वकस्य मृतस्याऽदौ द्वितीयस्य ततः पुनः।
तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः॥ इति।

श्रपणम्प्रदेयान्नपाकः। पूर्वकस्य मुख्यस्य द्वितीयस्य मुख्याऽपेक्षया जघन्यस्य तृतीयस्य जघन्यतरस्येत्यर्थः। पतिमुद्दिश्य कालान्तरे याऽन्वारूढा सा यस्यां तिथावग्निप्रविष्टा तस्यामेव श्राद्धमर्हति, ननु पतिक्षयतिथौ "क्षयाहस्तु क्षयेऽहनि" इति यत्र क्षयः स क्षयाहः। तिथिस्तात्कालिकी ग्राह्या 'तथा मरणजन्मनोः' इतिवचनात्। इति केषाञ्चिन्मतम्। तदयुक्तम्। मरणतिथौ श्राद्धप्रतिपादकवाक्यानामन्वारूढाश्राद्धेतरश्राद्धविषयत्वात्। अत्राऽनुभूमः—

आर्ताऽऽर्त्ते, मुदिते हृष्टा, प्रोषिते मलिना कृशा।
मृते म्रियेत या पत्यौ, सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता॥ इति।

स्वधर्ममनुपालयन्ती या साध्वी कस्माच्चित्प्रतिबन्धकात् प-

तिमरणदिने मरणाऽलाभे ततः प्रागूर्ध्वं वा तमुद्दिश्य तद्भक्त्यै वाऽसून् त्यजति तस्या आब्दिकं पतिक्षयदिन एव युक्तम्।
उक्तञ्च—

सहाऽग्रतः पृष्ठतो वा तद्भक्त्या म्रियते यदि।
तस्याः श्राद्धं प्रदातव्यं पृथक्पत्युः क्षयेऽहनि॥ इति।

पत्युः क्षयेऽहनि तस्याः श्राद्धं पृथक् दातव्यमित्यन्वयः। तस्याः क्षयेऽहनीत्यन्वये पत्युः पृथगिति व्यर्थं स्यात्। किञ्च अन्यथाप्राप्ते विधिः स्यात्। तथाच वाक्याऽनर्थक्यमिति। अत्र केचित्-तस्या अन्वारूढाया भर्तुश्च क्षयाऽहनि स्वस्वक्षयाहे पृथक् श्राद्धं प्रदातव्यम्। तेन तत्क्षयाहे तस्याः, पतिक्षयाहे पत्युः नत्वेकस्य भर्तुरेव क्षयतिथावित्यर्थ इत्याहुः। तन्न, क्षयेऽहनीत्यस्य सम्बन्ध्याकाङ्क्षायां तत्पतिशब्दाभ्यां सम्बन्धिसमर्पणे कृते श्राद्धपदेऽपि सम्बन्ध्याकाङ्क्षायां ताभ्यामेव सम्बन्धिसमर्पणे तस्याः श्राद्धं तस्याः क्षयेऽहनीति, पत्युः श्राद्धं पत्युक्षयेऽहनीत्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यात्, पृथक्पदे वीप्साप्रसङ्गाच्च। किञ्च एकस्मिन्नेव दिने यदा तिथिद्वयं तत्र च प्रातरेकस्यां तिथौ पत्युर्मरणमपरस्यां चाग्निप्रवेशः स्त्रियाकृतस्तत्र सहगमनेऽपि दिनद्वये श्राद्धप्रसङ्गः। तस्मात् तिथिस्तात्कालिकी' इतिवचनमन्वारूढाश्राद्धेतरश्राद्धविषयम्। तदेतदुक्तं पुराणसमुच्चयेऽपि—

अग्रतः पृष्ठतो वाऽपि तद्भक्त्या म्रियते तु या।
तस्याः श्राद्धं सुतैः कार्यं पत्युरेव क्षयेऽहनि॥

यदि दैवादेकदिने ।पत्रोर्मृतिस्तदा युगपदेवोभयोः श्राद्धं पितृपूर्वकं कार्यं, नतु पितुः श्राद्धं समाप्य पश्चान्मातुरिति। रोहिणाऽतिक्रमे दोषस्मरणात्। इत्येकचित्यारोहणक्षयाहनिर्णयः
अथ प्रोषितमृताहनिर्णयः। त्रिंशाद्दर्शे—

ज्ञातो मासः क्षयाहर्यदि नहि विदितं तर्हि तत्तत्र दर्शे
स्यादज्ञातोनु मासो यदि विदितमहस्तद्भवेन्मार्गशीर्षे।

माघे वा, प्रस्थितस्य द्वयमनवगतं तर्हि तत्स्याद्द्वयं यत्-
प्रस्थाने, तन्न चेत्तद्भवति, तपसहौ तेऽथवा कृष्णरुद्रे ॥

अस्याऽर्थः—यदि प्रस्थितस्य द्वयं दिनमासमज्ञातम्। तर्हि यत्प्रस्थाने द्वयं तदेव ग्राह्यम्। तदपि न ज्ञातश्चेत्तर्हि माघस्य मार्गस्य वा कृष्णैकादश्यां मृताहश्राद्धं कार्यमित्युत्तरार्द्धे सम्बन्धः। पूर्वार्द्धं तु स्पष्टमेव।

तथाच वायुपुराणे बृहस्पतिश्च—

न ज्ञायते मृताहश्चेत् प्रमीते प्रोषिते सति।
मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यान्मृतेऽहनि ॥
यदा मासो न विज्ञातो, विज्ञातं दिनमेव तु।
तदा मार्गशिरे मासे माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

इति प्रोषितमृताहनिर्णयः।

अथ क्षयाहश्राद्धस्य मलमासे कार्याकार्यऽनिर्णयः।

तत्र सत्यव्रतः—

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि।
मलमासे न कर्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥ इति।

अनेन शुद्धमासमृतस्य मलमासे प्रतिसाम्वत्सरिकश्राद्धं न कर्तव्यमित्युक्तम्भवति। यत्तु वृद्धवसिष्ठेनोक्तम्—

प्रतिसंवत्सरे श्राद्धे नाऽधिमासं विवर्जयेत्।
मलमासेऽपि कर्तव्यं श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ॥ इति,

एतन्मलमासमृतविषयम्।

तथाच पैठीनसिः—

मलमासे मृतानाञ्च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम्।
मलमासेऽपि कर्तव्यं नाऽन्येषान्तु कथञ्चन ॥

इति योऽयं प्रतिषेधः, सतु प्रथमाऽब्दिकव्यतिरिक्तविषयः, प्रथमाब्दिकस्य मलमासे वचनबलेन कर्तव्यत्वात्। तथाच

हारीतः—

असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमे द्विजैः । इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

आब्दिकम्प्रथमं यत्स्यात्, तत्कुर्वीत मलिम्लुचे ।
त्रयोदशे च सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम् ॥

अस्याऽर्थः । प्रथमाब्दिकं मलिम्लुच एव कुर्वीत । पुनराब्दिकं द्वितीयाद्याब्दिकं त्रयोदशे मासे परिपूर्णे चतुर्दशमासे प्रथमदिने कुर्यादिति ।

यत्तु वृद्धवसिष्ठवचनम्—

श्राद्धीयाऽहनि सम्प्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि ।
मासद्वयेऽपि कुर्वीत श्राद्धमेवन्न दुष्यति ॥ इति ।

तथा व्यासवचनम्—

षष्टिभिर्दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैः ।
उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोः ॥ इति ।

इदं वचनद्वयं सांवत्सरव्यतिरिक्तमासिकादिश्राद्धविषयम् ।

तदुक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम्—

यौगादिकं मासिकञ्च श्राद्धञ्चाऽऽपरपाक्षिकम् ।
मन्वादिकं तैर्थिकञ्च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥ इति ।

अत्राऽऽपरपाक्षिकमिति प्रतिमासं कृष्णपक्षे विधीयमानं श्राद्धमुच्यते, नत्वाश्विनसम्बन्धिमहालयश्राद्धम्; तस्य "न कुर्यात् भानुलङ्घिते"इति "महालयाऽष्टका"इतिच भृगुपरिशिष्टवाक्याभ्यां मलमासे निषेधात् । मलमासादन्यत्र मृतानामपि दैवात् त्रयोदशे अधिमासे सति प्रथमाब्दिकं मलमास एव कार्यम् । संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणपक्षाश्रयणेऽपि तत्रैव सपिण्डीकरणं कुर्यात् । तदाह वसिष्ठः—

असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।
तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥ इति ।

वर्षमध्येऽधिमासागमे अर्थात् चतुर्दशे मासे प्रथमाब्दिकम् ।

कालादर्शकारैस्तु—प्रत्याब्दिकमपि मासद्वये कर्तव्यमित्युक्तम् । ततश्च वृद्धाऽऽचारप्राप्तत्वान्मलमासेऽपि क्षयदिनस्य वन्ध्यत्वनिरासार्थं पित्रुद्देशेन ब्राह्मणम्भोजयित्वा शुद्धमासे श्राद्धं कुर्यादिति ।

तदुक्तं बृहत्पाराशरेण—

पिण्डवर्जमसंक्रान्तौ संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् ।
प्रतिसंवत्सरं श्राद्धमेवं मासद्वयेऽपि च ॥

क्षयमासात्पूर्वासंक्रान्तविषयं किञ्चिदुक्त्वा क्षयविषयमप्याभिधीयते ।

तत्र क्षयस्वरूपमुक्तं सिद्धान्ते—

असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्याद्
द्विसंक्रान्तमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।
क्षयः कार्तिकादित्रये, नान्यदा स्यात्
तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयञ्च ॥

एतस्याऽऽगमनकाल उक्तस्तत्रैव—

गतोऽब्ध्यद्रिनन्दैः (९७४) गते शाककाले
तिथीशैः(१११५)र्भविष्यत्यथाङ्गाऽक्षसूर्यैः (१२५६) ।
गजाद्र्यग्निभूभि(१३७८)स्तथा प्रायशोऽयं
कुवेदेन्दुवर्षैः (१४१) क्वचिद्गोकुभि(१९)श्च ॥

एतत्त्रितयमपि त्याज्यम्—

यद्वर्षमध्ये त्वधिमासयुग्मं
तत्कार्तिकादित्रितये क्षयाख्ये ।
मासत्रयं त्याज्यमिदं प्रयत्नाद्
विवाहयज्ञोत्सवमङ्गलेषु ॥ इति ।

एवं त्रयोदशमासात्मके वर्षे अधिमासशब्दः क्षयमासादूर्ध्वं भाविन्यसंक्रान्तिमासे प्रवर्तते, न पूर्वभाविनि । तदुक्तं तत्रैव—

एकत्र मासद्वितयं यदि स्यात्
त्रयोऽधिकस्तत्र परोऽधिमासः ।

त्रयोदशं तु श्रुतिराह मासं
चतुर्दशः क्वाऽपि न चाऽस्ति दृष्टः ॥

द्विसंक्रान्तेऽपि मलमासवद्वर्ज्यावर्ज्यविवेकः स्यात् । तदुक्तम्—

मलमासे द्विसंक्रान्तौ संक्रान्तिरहिते तथा ।
कार्यवर्ज्यविवेकः स्यादिति शास्त्रविदो विदुः ॥

संक्रान्तिरहिते मासे यथा कार्यविवेकः तथैव द्विसंक्रान्तौ संक्रान्तिद्वययुक्तेऽपि मासे स्यादिति धर्मशास्त्रविदो विदुः । द्वादशाऽहं सपिण्डाहमित्याद्यनियतनिमित्तानि कर्माणि, अब्दोदकं कुम्भमित्यादिनियतनिमित्तानि च कर्माणि कुर्यात्, अनित्यमनिमित्तं चेत्यादिकर्माणि वर्जयेदित्यर्थः ।

काठकगृह्येऽपि—

रविसंक्रमहीने यो वर्ज्यावर्ज्यविधिः स्मृतः ।
स एव तु द्विसंक्रान्तौ मलमासेऽप्युदीरितः ॥ इति ।

अतो मलमासोक्तं कर्तव्याऽकर्तव्यविधानं सर्वमत्राप्यनुसन्धेयमिति । एवं कालादर्शेऽप्युक्तम्—"मलमासवदत्राऽपि भवति" द्वितीयाऽब्दिकादौ विशेषः स्मृत्यन्तरात्—

एक एव यदामासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः ।
मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेऽपि शस्यते ॥ इति ।

गालवोऽपि—

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
मासद्वयेऽपि तत्कुर्यात् व्याघ्रस्य वचनं यथा ।

अत्र मासद्वयेऽपि सति संक्रान्तिद्वययुक्तत्वान्मासद्वयात्मके क्षयमासे इत्यर्थ इति व्याख्यातं निबन्धान्तरे ।

अत्रैवं विशेषः क्षयमासमध्ये मरणे सति सांवत्सरिकादौ मरणमासज्ञानोपायः । क्षयमासस्थां तिथिं द्विधा विभज्य पूर्वार्द्धे मरणं चेत् पूर्वे मासे, द्वितीयेऽर्धे चेत् उत्तरे मासे ज्ञेयः । तथाचोक्तम्—

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेऽर्द्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधैश्चिन्त्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥ इति।

एवं पक्षः-शुक्ले शुक्लपक्षः, कृष्णे कृष्ण इति। तत्र जन्मनि प्रतिवर्षं जन्मदिवसोत्सवेऽप्येवम्।

एवं दीपिकायामपि—

"नष्टानां क्षयमासगासु तिथिषु प्रागन्त्ययोरर्द्धयो-
ग्राह्यास्तास्तिथयः क्षयाहविषये प्रागूर्ध्वमासस्थिताः।
एवं तद्भववर्धनेऽपि"इति। क्षयमासे यस्यास्तिथेः पूर्वार्द्धे मृतः सैव तिथिः क्षयात्पूर्वमासस्था ग्राह्या। एवमुत्तरार्द्धेचेन्मृतः तदाक्षयादुत्तरमासस्थेति योजना। एवं तद्भववर्द्धनेपीति। क्षयमासोत्पन्नस्य वर्द्धापनेऽपि एवं तिथिः ग्राह्येत्यर्थः। नियतं त्रिंशद्दिनत्वाच्छुभे मास्यारभ्य समापयेत मलिने मासोपवासव्रतमिति स्पष्टम्।

विवाहमध्ये यदि चेत् क्षयाहस्तत्राश्रुमुख्याः पितरो न यान्ति।
जाते विवाहे परतः प्रकुर्यात्, श्राद्धस्वधाभिर्नतु दूषयेत्तत्॥
विवाहमारभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्धं दिनं दर्शदिनं यदि स्यात्।
वैधव्यमाप्नोति तदा तु कन्या, जीवेत्पतिश्चेदनपत्यता स्यात्॥

इति मलमासे क्षयाहश्राद्धनिर्णयः।

अथ नैमित्तिकश्राद्धकालनिर्णयः। ग्रन्थान्तरे—

नैमित्तिकन्तु यच्छ्राद्धं निमित्ताऽनन्तरम्भवेत्।
नान्दीमुखाह्वयं प्रातरामिकन्त्वपराण्हतः॥

यच्छ्राद्धं नैमित्तिकं तन्निमित्तानन्तरम्भवेत्। तुशब्द एकोद्दिष्टोक्तमध्यान्हव्यावर्तकः। नान्दीमुखाव्हयं प्रातः पूर्वाण्हे भवेत्।

देवलोऽपि—

पूर्वाह्णे दैविकं कर्म, त्वपराह्णे तु पैतृकम्।
एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने, प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्॥ इति।

तदाह शातातपः—

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे, एकोद्दिष्टन्तु मध्यमे।

पार्वणश्चाऽपराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥ इति ।

एवं सर्वस्य नान्दीमुखस्य प्रातःकालप्रसक्तौ विशेषमाह—"आग्निकं त्वपराह्णतः" इति । सप्तम्यर्थे तसिल् । आग्निकमग्न्युत्पत्तिनिमित्तकम्, आधाननिमित्तमित्यर्थः । तदपराह्णे भवेत् ।

तदाह गालवः—

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे सिद्धान्नेन तु मध्यमे ।

पार्वणश्चाऽपराह्णे तु वृद्धिश्राद्धं तथाऽऽग्निकम् ॥ इति ।

नियतनिमित्तं प्रातरनियतनिमित्तं निमित्ताऽनन्तरं कार्यम् ।

तदाह लौगाक्षिः—

नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ।

तेषामनियतत्वे तु तदानन्तर्यमिष्यते ॥

अत्रिरपि—

पूर्वाह्णे वै भवेद् वृद्धिर्विना जन्मनिमित्तकम् ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुधः ॥

पुत्रजन्मनीत्यनियतनिमित्तोपलक्षणम् । तात्कालिकं पुत्रजन्मानन्तरम् ।

तदाह कार्ष्णाजिनिः—

प्रादुर्भावे पुत्रपुत्र्योर्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वाऽनन्तरमात्मीयान् पितॄन् श्राद्धेन तर्पयेत् ॥

इति नैमित्तिकश्राद्धकालनिर्णयः ।

अथ गयाश्राद्धकालनिर्णयः । वायुपुराणे--

गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ।

अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ॥

न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च बृहस्पतौ ॥ इति ।

अत्र श्राद्धस्य यात्रापूर्वकत्वाद्गयाम्प्रति यात्रा न निषिद्धेत्यर्थः। अन्यतीर्थयात्रायान्तु निषेध उक्तः शातातपेन--

अस्तङ्गते गुरौ शुक्रे, वृद्धे, बाले, मलिम्लुचे ।

व्रतारम्भाऽपवर्गञ्च न कुर्यान्मौञ्जिबन्धनम् ॥

दामोदर्येऽपि--

नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा
संन्यासो यज्ञयात्रा(१)व्रतनियमविधिः कर्णवेधोऽपिदीक्षा ।
मौञ्जीबन्धोऽङ्गनानां परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा
वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नात् त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च ॥

अत्राऽपि तीर्थयात्रा ऽपूर्वैव । सपूर्वा तु कार्यैव । इति गया-श्राद्धकालनिर्णयः ।

अथ केनचिन्निमित्तेन श्राद्धदिवसेऽतीते श्राद्धकाल-निर्णयः ।

तत्र मरीचिः—

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्नेऽप्यविज्ञाते मृताऽहनि ।
कुर्यादन्नेन कृष्णायामेकादश्यां विधुक्षये ॥ इति ।

अत्र मृताऽहनि श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञातेपीत्यर्थः । अ-तश्च मृताहश्राद्धस्यैव मासिकस्य साम्वत्सरिकस्य च कृष्णैका-दश्यमावास्ययोर्विधानं, नामावास्यादिश्राद्धस्य । सूतकेनाऽऽब्दिके श्राद्धेऽन्तरिते सूतकानन्तरादिने तत्कुर्यात् । तदाह ऋष्यशृङ्गः—

आब्दिके चैव सम्प्राप्ते आशौचं जायते यदि ।
आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तत्र श्राद्धं विधीयते ॥ इति ।

आशौचानन्तरादिनेऽपि करणासम्भवे अमावास्यायां कुर्यात् ।

तदाह गोभिलः—

दैवात्प्रत्याब्दिके श्राद्धे त्वन्तरामृतसूतके ।
आशौचानन्तरङ्कुर्यात्तन्मासेन्दुक्षयेऽपि च ॥ इति ।

केचित्त्वाशौचानन्तरं पुनः क्षयाहतिथावेव कार्यमित्याहुः ।

यथा—

तदहश्चेत् प्रदुष्येतकेनचित्सूतकादिना ।
सूतकानन्तरङ्कुर्यात्पुनस्तदहरेव च ॥ इति ।

---

(१) 'देवयात्रा' इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

अत्र सूतकादिना सूतकानन्तरमिति च सूतकपदं विघ्ननिमित्तोपलक्षणम् । सूतकानन्तरमिति सामान्योपादानेऽपि सूतके एकादशे दिवसे मृतके त्रयोदश इति ।

मृते त्रयोदशे श्राद्धं वृद्धावेकादशेऽहनि ।

इति श्राद्धकमलेऽभिधानात् । धर्मप्रदीपेऽपि—

सूतकान्तरितं श्राद्धं प्रमादादकृतं तथा ।
तद्दिने द्वादशाहे वा कर्तव्यं वाऽपि पर्वणि ॥

द्वादशेऽहनि सूतक इति द्रष्टव्यम् । तथा—

भार्या रजस्वला यत्र मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
पञ्चमेऽहनि कुर्वीत, केचित्तदहरेव हि ॥

तथा—

भार्या रजस्वला यत्र श्राद्धं स्यात्पञ्चमेऽहनि ॥

इति श्री महाराजाऽधिराजैसहगिलान्वयैकभूषण परमानन्दादिष्ट 'धर्माधिकारि'रामपण्डितात्मज पण्डित विनायककृतायां श्राद्धकल्पलतायां श्राद्धस्वरूप-कर्तृ-काल-निरूपणस्तबकः प्रथमः ॥

अथ श्राद्धदेशाः—

दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादौ च गृहेऽपि वा ।
भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥
स्वभूमौ च नदीतीरे देशे केशाद्यदूषिते ।
स्थलीषु गिरिपृष्ठेषु सरस्स्वायतनेषु च ॥
गोष्ठेषु च विविक्तेषु तुष्यन्ति पितरस्सदा ।

स्कन्दपुराणे—

तुळसीकाननच्छाया यत्र यत्र भवेद् द्विज ।
तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं पितॄणां तृप्तिहेतवे ॥
तुळसीबीजनिकरः प्रपतेद्यत्र नारद ।

पिण्डदानं कृतं तत्र पितॄणामक्षयम्भवेत् ॥

तीर्थं ऋषिसेवितं सलिलाश्रमादि । भूसंस्काराः केशतुषाङ्गारामेध्यास्थिप्रभृतिकुत्सितद्रव्यापसारणपुरःसरमुल्लेखनपरिसमूहनगोमयलेपनादयः । स्वतो दक्षिणाप्रवणाऽभावे प्रयत्नेनाऽपि दक्षिणाप्रवणत्वं कुर्यात् । तदाह मनुः—

शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।
दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥ (३।२०६)

स्वभूमौ स्वकीयगोष्ठादौ । अकृत्रिमप्रदेशकः स्थली ।

अथ निषिद्धदेशः ।

रूक्षं कृमिहतं क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम् ।
पिपीलिकादिजुष्टं च दग्धं व्यालादिभीतिकम् ॥
श्वखरोष्ट्रादिजुष्टञ्च परकीयञ्च कृत्रिमम् ।
देशं त्वनिष्टशब्दं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ॥

रूक्षमस्निग्धं, क्लिन्नं पङ्किलम्, सङ्कीर्णं पदार्थान्तरैराकीर्णम्, अनिष्टगन्धिकं पूतिगन्धादियुतम् । दग्धम् अग्निदग्धम् । परकीयं परगृहीतं गृहगोष्ठादि, नतु गिरिसरिदरण्यतीर्थानि तस्यास्वामिकत्वात् । तथाच—

परकीयगृहे यस्तु स्वान् पितॄंस्तर्पयेज्जडः ।
तद्भूमिभागिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् ॥
अग्रभागं ततस्तेभ्यो दद्यान्मूल्यञ्च जीवताम् ॥

कृत्रिमम् इष्टकादिनिबद्धम् । "नेष्टकाचिते पितॄन् तर्पयेत्"इतिस्मरणात् । अनिष्टशब्दं श्रूयमाणविलापशब्दम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे श्राद्धकल्पे चतुर्दशोऽध्याये—

त्रिशङ्कोर्वर्जयेदिष्टं सर्वं द्वादशयोजनम् ।
उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन च कैकटम् ॥
देशस्त्रैशङ्कवो नाम वर्ज्यो वै श्राद्धकर्मणि ।

काम्यदेशानाह शङ्खः—

वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे भृगुतुङ्गे हिमालये ।
नर्मदा-बाहुदा-तीरे सर्वमानन्त्यमश्नुते ॥
गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ।
सन्निहत्यां गयायाञ्च दत्तमक्षयतां व्रजेत् ॥
पिण्याकैः सक्तुभिर्वाऽपि गयाशीर्षे सकृन्नरः ।
यन्नाम्ना पातयेत्पिण्डं तं नयेद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥
अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नो दद्यात्समाहितः ॥

गयाशीर्षप्रमाणञ्चाऽऽदित्यपुराणे अभिहितम्—

पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमात्रं गयाशिरः ।
महानद्याः पश्चिमेन यावद् गृध्रेश्वरो गिरिः ॥
उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावद् दक्षिणमानसम् ।
एतद् गयाशिरो नाम विष्णुलोकेऽपि विश्रुतम् ॥

वायुपुराणे—

शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरे ।
उद्धरेत्सप्त गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् ॥

सप्तगोत्राणि तु ग्रन्थान्तरे—

पिता माता च भार्या च भगिनी दुहिता तथा ।
पितृ-मातृ-ष्वसा चैषां सप्तगोत्राणि वै विदुः ॥ इति ।

अत्र मातृशब्देन मातामहगोत्रम् । भार्यागोत्रं श्वशुरगोत्रम् । भगिनी दुहितृ पितृष्वसृ मातृष्वसॄणां गोत्राणि यत्कुले ता दत्तास्तदीयानि । एतेषामेव गोत्राणामेकोत्तरशतकुलं लक्षणया तत्स्थाः पुरुषा गृह्यन्ते । ते यथा—

तत्त्वानि विंशति नृपा द्वादशैकादशा दश ।
अष्टाविति च गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् ॥ इति ।

पितृगोत्रे तत्त्वानि चतुर्विंशतिः । एते च द्वादश परे, तावन्त एवाऽवरे । मातृगोत्रे दशपरे दशैवावरे इत्येवं विंशतिः । भार्यागोत्रेऽष्टौ परे अष्टाववरे । भगिनीगोत्रे तद्भर्त्रादयः षट् परे भागिनेयादयः षडवरे इत्येवं द्वादश । दुहितृगोत्रे तच्छ्वशुरादयः पञ्च परे पञ्च दौहित्रादयोऽवरे जामाता चेत्येकादश । पितृष्वसृकुले तच्छ्वशुराद्याः परे पञ्च तद्भर्ताद्या अवरे पञ्चेत्येवं दश । मातृष्वसृकुले तच्छ्वशुराद्याश्चत्वारः परे तद्भर्त्राद्याश्चत्वारोऽवरे इत्येवमष्टौ । सर्वे समुदिता एकोत्तरशतं भवन्ति । इति श्राद्धदेशाः ।

अथ श्राद्धार्हब्राह्मणा इतिहासे—

वेदाध्यायी तु यो विप्रः सततं ब्रह्मणि स्थितः ।
स्वाचारो अग्निहोत्री च सोऽग्निर्वै कव्यवाहनः ॥ इति ।
अविद्वान्वा सुविद्वान्वा सुकुलो दुष्कुलोऽपि वा ।
बीजक्षेत्रात्मसंशुद्धः श्राद्धेष्वर्हः स्वकर्मकृत् ॥
तस्मात्सदाचारपरान्वेदज्ञान् कर्मतत्परान् ।
चतुःशुद्धान् द्विजः श्राद्धे कुलीनानर्चयेद् बुधः ।

अत एवाह—

विशुद्धो बीजयोनिभ्यां श्रोत्रियः श्रोत्रियात्मजः ।
स्वधर्मनिष्ठः शान्तात्मा श्राद्धे केतनमर्हति ॥

चतुःशुद्धलक्षणं स एवाऽह—

यस्य माता पिता वात्मा शुद्धा भार्या च स द्विजः ।
चतुःशुद्धः स्मृतस्तज्ज्ञैः सदाचारस्तु पञ्चमः ॥
त्रिणाचिकेतः त्रिमधुः त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।
वेदविधः सपत्नीकः श्राद्धे केतनमर्हति ॥

ऋत्विक् सदस्योऽप्याचार्यः स्नातकश्च सुयन्त्रितः ।
सन्ध्यावन्दननिष्ठश्च श्राद्धे केतनमर्हति ॥

यत्तु विश्वामित्रेणोक्तम्—

न ब्राह्मणम्परीक्षेत कदाचिदपि बुद्धिमान् ।
दातॄन् परीक्ष्य दत्तानि नयन्ति नरकं ध्रुवम् ॥

तत्तीर्थश्राद्धविषयम्, तद्वचनस्य तीर्थश्राद्धप्रकरणे दर्शयिष्यमाणत्वात् । एवमन्यान्यपि वचनानि योज्यानि । परीक्षाप्रकारस्तु वृद्धमनुस्मृतिमत्स्यपुराणयोर्दर्शितः ।

शीलं संवत्सराज्ज्ञेयं, शौचं संव्यवहारतः ।
प्रज्ञा सङ्कथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

सर्वलक्षणसंयुक्तैः विद्याशीलगुणान्वितैः ।
पुरुषत्रयविख्यातैः सर्वं श्राद्धम्प्रकल्पयेत् ॥
जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः, शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः ॥
शौचाऽऽचारे स्थितः सम्यक् विद्याभ्यासी गुरुप्रियः ।
सत्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
तपः श्रुतञ्च योनिश्चाप्येतद् ब्राह्मणलक्षणम् ।
सत्यं दानं दमोऽद्रोहमानृशंस्यं क्षमा घृणा ॥
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतिः ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च यजुर्वेदविदेव च ॥
वेदविद्याव्रतस्नाता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ।
त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥
ब्रह्मदेयानुसन्तानः छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।
त्रिमधुश्चेति विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

इतोऽपि ब्राह्मणविषये विशेषो गोविन्दपण्डितकृतायां

श्राद्धदीपिकायां द्रष्टव्यो विस्तरभिया नेहोक्तः ।

अथाऽनुकल्पः । तत्र मनुः—

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ (३।१४७)
मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ (३।१४८)

विट्पतिर्जामाता, बन्धुशब्देन शारीरबान्धवः स्नेहबान्धवश्च गृह्यन्ते । वसिष्ठः—शिष्यानपि गुणवतो भोजयेत् ।

कूर्मपुराणे—

असमानप्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव च ।
असम्बन्धी च विज्ञेयो ब्राह्मणः श्राद्धसुश्रिये ॥
श्राद्धेषु विनियोज्याः स्युः ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ।
ये योनिगोत्रमन्त्रान्तेवासिसम्बन्धवर्जिताः ॥

गर्गोऽपि—

नैकगोत्रे हविर्दद्यात्समानप्रवरेऽपि च ।
न चाऽज्ञातकुले दद्याद्यथा कन्या तथा हविः ॥
अभावे ह्यन्यगोत्राणां सगोत्रानपि भोजयेत् ।

अत्र सगोत्रशब्देन एकगोत्रा असम्बन्धिनः अभ्यनुज्ञायन्ते । सगोत्रश्च सप्तमपुरुषादूर्ध्वं प्रशस्त इत्येके ।

तदुक्तं श्राद्धकाशिकायां जाबालेन—

षड्भ्यस्तु पुरुषेभ्योऽर्वाक् श्राद्धे हेयास्तु गोत्रजाः ।
षड्भ्यस्तु परतो भोज्या श्राद्धे स्युर्गोत्रजा अपि ॥ इति ।

नेत्यपरे—

समानोदकता येषां सापिण्ड्यं वा भवेद्यदि ।
ते वर्ज्या हव्यकव्येषु नेतरे गोत्रिणो द्विजाः ॥

इति ब्राह्मेऽभिधानात् । दिवोदासनिबन्धे बौधायनः-"तस्मादेवं

विधं सपिण्डमप्याशयेत्" इति । एवंविधं गुणवन्तम् । तं च त्रिपुरुषात्परम् । तथाच गौतमः—"सगोत्रांश्च भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्यो गुणवत" इति । 'गुणहान्या तु परेषां सगुणः सोदर्योऽपि भोजनीयः' इति कल्पतरुः । वेदविद्विप्राभावे भ्राता वा बहुश्रुतः पुत्रो वा श्राद्धे नियोज्य इति विश्वादर्शः । वायुपुराणेऽपि—

पुत्रं वाप्यथवा पौत्रं ज्ञानिनं यस्तु भोजयेत् ।
पितरस्तस्य तुष्यन्ति सुकृष्टेनैव कर्मणा ॥ इति ।

बहूनामलाभे एकोऽपि कार्यः । तदाह श्राद्धतत्त्वालोके वसिष्ठः—

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धं दैवं तत्र कथं भवेत् ॥
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ।
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् ॥
प्रास्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।

एकब्राह्मणपक्षे विश्वेदेवस्थाने पात्रं प्रकल्प्य दैवे निवेद्य तमेकं विप्रं पित्रादिषु मातामहादिषु च नियुञ्जीत । शङ्खोऽपि—

एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते ।
पितॄणां ब्राह्मणो योज्यो दैवे त्वग्निं नियोजयेत् ॥

विप्राऽभावे विशेषमाह वसिष्ठो नारायणसर्वज्ञे—

निधाय दर्भबटूनासनेषु समाहितः ।
प्रैषानुप्रैष संयुक्तं विधानं परिकल्पयेत् ॥

दर्भबटुरपरिमितकुशमयो ग्रन्थिः—

यज्ञवस्तुनि मुष्टौ च स्तम्बे दर्भबटौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च ॥

इति वचनात् ।

अथ वर्ज्याः—

न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं, धनैःकार्योऽस्य सङ्ग्रहः ।
नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं श्राद्धे भोजयेद् द्विजम् ॥

ये स्तेनाः पतिताः क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥
जटिलं चाऽनधीयानं, दुर्बलं कितवं तथा ।
याजयन्ति च ये पूगान् तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥
चिकित्सका देवलका मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥
प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ॥
यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥
कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।
शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाक्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥
अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥
पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा ।
पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥
धनुःशराणां कर्ता च यश्चाऽग्रे दिधिषूपतिः ।
मित्रध्रुग् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥
भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा ।
उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥
हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥

स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां वाऽऽवरणे(१) रतः ।
गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥
श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
हिंस्रो वृषलपुत्रश्च गणानाञ्चैव याजकः ॥
आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याजनकस्तथा ।
कृषिजीवी (२)श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥
औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
एतान् विगर्हिताऽऽचारानपाङ्क्त्यान् द्विजाऽधमान् ।
द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्राऽपि वर्जयेत्॥ (म.स्मृ.३–१६७)

स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तद्रव्यापहर्ता, ब्राह्मणसुवर्णहर्तुस्तु पतितपदेनैवाभिधानात् । पतितो महापातकी । क्लीबः सप्तविधो नपुंसकः ।

कर्मविपाकसङ्ग्रहे—

षण्ढको वातजः षण्ढः पण्डः क्लीबो नपुंसकः ।
कीलकश्चेति सप्तैवं क्लीबभदा विभाषिताः ॥
तेषां स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः स्त्रीधर्मा षण्ढको भवेत् ।
पुमान् भूत्वा स्वलिङ्गानि पश्चात् छिन्द्यात्तथैव च ॥
स्त्री च पुम्भावमास्थाय पुरुषाचारवद्गुणा ।
वातजो नाम षण्ढःस्यात्स्त्रीषण्ढो वाऽपि नामतः ॥
असल्लिङ्गोऽपि षण्ढःस्यात्पण्डस्तु म्लानमेहनः ।
अमेध्याशी पुमान् क्लीबो, नष्टरेता नपुंसकः ॥
स कीलक इति ज्ञेयो यः क्लैब्यादात्मनः स्त्रियम् ।
अन्येन सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेवते ॥

(१) 'चाचरणे' इति क पुस्तके पाठः ।
(२) 'कृषिजीवी स्तेयजीवी' क. ख. ग. ।

नास्तिकाः—नास्तिकर्म फलदमित्याभिमानिनस्तेभ्यो वृत्तिर्येषान्ते। जटिलो ब्रह्मचारी। अनधीयानमिति तद्विशेषणम्। अनधियानस्य श्राद्धे हेयत्वात्। दुर्बलः खल्वाटकः कपिलकेशो वा। कितवो द्यूताऽऽसक्तः। पूगयाजको गणयाजकः। चिकित्सकाः भिषजः। देवलकाः धनार्थं देवार्चकाः। मांसविक्रयिणः सकृदपि। "सद्यः पतति मांसेनेति"। विपनेन वणिकक्रियया जीवन्तः। प्रेष्यो धनार्थं ग्रामराजाज्ञाकारी। कुनखिश्यावदन्तौ स्वभावान्मृतनखकृष्णदन्तौ, अनयोः पुराकृतकर्मशेषसम्बन्धादेव प्रतिषेधः। प्रतिरोद्धा विरोधी। गुरुम्प्रति प्रतिकूलाचरणशीलः। त्यक्तश्रौतस्मार्ताग्निः। वृध्याजीवो वार्द्धुषिकः। सति सोदर्ये योग्ये च ज्येष्ठे कनीयान् प्रथमं दाराग्निसंयोगं कुरुते स परिवेत्ता। विस्मृतवेदो निराकृतिः। ब्रह्मद्विट् ब्राह्मणद्वेषी। गणो मठाऽधिवासिनां समूहस्तन्मध्यगो गणाभ्यन्तरगः। कुशीलवो नटवृत्तिः। अवकीर्णी त्यक्तब्रह्मचर्यः। वृषलयनेकविधा, तत्पतिः।

तथाच—

वन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा।
चाण्डाली च व्रता या च कुमारी या रजस्वला॥

पूनर्भूरनेकविधा तत्पुत्रः पौनर्भवः। यस्य एकं चक्षुः स काणः। यस्य गृहे भार्याया उपपतिर्जारः। भृतको भृत्या परिक्रीतोऽध्यापकः। तेनैवाऽध्यापितस्तस्य शिष्यः। शूद्रस्य शिष्यः शूद्रशिष्यः। गुरुश्च शूद्रस्येति शेषः। वाग्दुष्टो निष्ठुरः। अमृते भर्तरि ब्राह्मणाज्जातः कुण्डः। मृते गोलकः। शूद्रादिजातस्य श्राद्धे प्राप्त्यभावात्। कारणं पातित्यं तेन विनैव पित्रोर्गुरोश्च त्यागी। ब्राह्मैरध्ययनाऽध्यापनैर्यौनैर्वैवाहिकैः सम्बन्धैः। पतितैः सावित्रीपतितैर्व्रात्यैर्य इमं संयोगं गतः। अगारदाही गृहदाहकः। गरदो विषदः विप्रादन्येषाम्। तस्य दानेन महापातकत्वेन सङ्ग्रहात्। कुण्डाशी कुण्डगोलक-

योर्गृहे भोक्ता । सोमविक्रयी सोमलताविक्रेता । समुद्रायायी वहित्रमारूढेतिशेषः । बन्दी स्तावकः । तैलिकः तिलयन्त्रप्रवर्तकः । कूटकारको मानतुलाकूटकारी । पित्रा धनार्थं विवदमानः । केकरोऽध्यर्द्धदृष्टिः(१) । मद्यपो द्राक्षादिमद्यपः । पापरोगी कुष्ठादिनिन्द्यरोगी । अभिशस्तो वाच्ययुक्तः । दाम्भिकः पाखण्डकूटधर्मचारी । रसविक्रयी गुडलवणादिविक्रेता । वृत्त्यर्थं धनुःशराणां कर्त्ता । ज्येष्ठायाम् अनूढायां कनीयसी परिणीयते सा अग्रेदिधिषूः, तस्याः पतिः । मित्रध्रुक् मित्रद्वेष्टा । द्यूतवृत्तिर्द्यूतजीवकः । पुत्र एव आचार्योऽस्य असौ पुत्राचार्यः । ग्रामशिशूनाम् अक्षरपाठकश्च । भ्रामरी भ्रमरवत् अर्थार्जकः । गण्डमाली गण्डरोगविशेषः । चित्री वृत्त्यर्थं चित्रकर्ता । पिशुनः सूचकः । उन्मत्तः उन्मादवान् । अन्धः सर्वथा गतचक्षुः । वेदस्य निन्दकः वेदनिन्दकः । हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको दमनजीवनः । नक्षत्रैः ज्योतिषवृत्त्या जीवकः । पक्षिणां पञ्जरसंस्थानां क्रीडार्थं पोषकः । युद्धाचार्यो युद्धोपदेष्टा । स्रोतसां भेदकः स्रोतोनिरोद्धा तेषां वावरणे रतः निजगतिमतिबन्धकः । ग्रहसंवेशको वर्द्धकिधर्मे वर्तमानः । दूतो दूत्यवृत्तिः । वृक्षारोपको वृत्त्यर्थम् । श्वक्रीडी श्वभिः क्रीडी । श्येनैर्जीवति क्रयविक्रयादिना । कन्यादूषकः अङ्गुल्यादिना योनिविदारकः । हिंस्रः हिंसारतः । वृषलः अधर्मः तत्पुत्रो वृषलपुत्रः, वृषल एव पुत्रो यस्याऽसौ वृषलपुत्रः । गणानां याजकः अनेकयजमानकोऽहीनद्वादशाहादियज्ञेषु याजकः । गुर्वतिथिप्रत्युत्थानाद्याचारवर्जितः । क्लीबः स्वधर्मेष्वनुत्साही । नित्ययाजकत्वेन परोद्वेजकः । स्वयङ्कृतया कृष्या यो जीवति । श्लीपदी व्याधिना स्थूलचरणः । केनाऽपि निमित्तेन सतां निन्दाविषयः । औरभ्रिको मेषपोषकः । माहिषिको व्यभिचारिण्या भर्ता पुत्रश्च । परपूर्वा मागन्यस्मै दत्ता तस्याः पतिः परिणेता । प्रेतनिर्यातको मूल्येन प्रेतहारकः ।

(१) नेत्रवियुक्त इत्यर्थः । 'तिरबा' इति ख्यातः ।

यमोऽपि—

काणाः कुब्जाश्च षण्डाश्च कृतघ्ना गुरुतल्पगाः।
ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाः चिकित्सकाः॥
राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रायिणश्च ये।
मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः॥
राजभृत्यान्धबधिरा मूकखल्वाटपङ्गवः।
वणिजो मधुहर्त्तारो गरदा वनदाहकाः॥
समयानां च भेत्तारः प्रदाने ये निवारकाः।
प्रव्रज्योपानिवृत्ताश्च वृथाप्रव्राजिताश्च ये॥
यश्च प्रव्राजिताज्जातः प्रव्रज्यावासितश्च यः।
समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रायिणश्च ये॥
अवकीर्णी च वीरघ्नः गुरुघ्नः पितृदूषकः। इति

राष्ट्रकामाः नृपधर्माभिलाषुकाः। वान्ताशी भुक्तंवमित्वा-लालसया पुनर्भोजी।

सालङ्कायनोऽपि—

अविद्धकर्णैर्यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च।
दग्धकर्णैश्च यद् भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति॥

लम्बकर्णलक्षणमाह गोभिलः—

हनुमूलादधःकर्णौ लम्बौ तु परिकीर्तितौ।
त्र्यङ्गुलौ द्व्यङ्गुलौ शस्तौ तेन शातातपोऽब्रवीत्॥

मरीचिः—

अविद्धकर्णः कृष्णश्च लम्बकर्णस्तथैव च।
वर्जनीयाः प्रयत्नेन ब्राह्मणाः श्राद्धकर्मणि॥
मूकश्च पूतिनासश्च छिन्नाङ्गश्चाऽधिकाङ्गुलिः।
गलरोगी च गड्डुमान् स्फुटिताङ्गश्च सज्वरः॥
षण्ढस्तूपरमन्दाश्च ये चाऽन्ये दीर्घरोगिणः।
चतुराश्रमबाह्येभ्यः श्राद्धं नैव प्रदापयेत्॥

गडुमान् रोगवशादुरसि पृष्ठे चोन्नताऽस्थिसंस्थानः। तूपरो यौवनेऽप्यश्मश्रुः। "काकघाती कूर्चहीनश्च" इतिस्मरणात्।

स्कान्दे—

वर्जयेत्कुण्डगोलौ तु नास्तिकं रङ्गजीविनम्।
जपहोमविरक्तश्च शाकुनं राजसेवकम्॥
चिकित्सकश्च गणकं कितवं हेतुवादिनम्।

हेतुवादी तर्कबलेन सर्वत्र संशयकृत्।

वृथाऽऽमिषपरित्यागी वृथापाकरुचिर्द्विजः।
ब्राह्मणा ये विकर्मस्था बैडालव्रतिकाश्च ये॥
धर्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः।
बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः (म.४।१९५)॥

शठः—

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः क्रूरो धूर्तपुरोहितः।
अनध्यायेष्वधीयानः सूचकश्चानियामकः।

विवादद्रष्टा—

स्त्रीजितश्च कदर्यश्च स्वदृष्पश्चाहितुण्डकः।
ग्रामयाजी शूद्रयाजी वेदसोमोपजीवकः॥

वृथेति श्राद्धादौ मांसत्यागी। आहितुण्डकः अहिदन्तोत्पाटकः।

आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्च पीडयेत्।
लोभाद्यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः॥

एतस्य क्वचिदपवादमाह—

अपि चेन्मन्त्रविद् युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः।
अदूष्यंतं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः॥

एवं परीक्षाक्रमेण सम्यग्विचार्य विवर्जितसंस्थाकान् ब्राह्मणान् पूर्वेद्युर्निमन्त्रयेत्।

निमन्त्रयेत पूर्वेद्युः स्वशाखीयान् द्विजोत्तमान्।
स्वशाखीयद्विजाभावे द्विजानन्यान्निमन्त्रयेत् ॥

देवलोऽपि—

श्वः कर्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।
निरामिषं सकृद् भुक्त्वा भुक्तसर्वजने गृहे ॥

स्वगृहे यद् जनजातमस्ति तस्मिन भुक्तवति सति पश्चान्निमन्त्रयेत् इत्यर्थः।

आमिषाणि च पद्मपुराणे कार्तिकमाहात्म्ये—

'प्राण्यङ्गमामिषं शुक्तिशङ्खादिचूर्णं फलं जम्बीरमामिषम्'।
धान्ये मसूरिका प्रोक्ता अन्नम्पर्युषितं तथा।
गोछागीमहिषीदुग्धादन्यदुग्धादि चामिषम् ॥
द्विजक्रीता रसास्सर्वे लवणं भूमिजं तथा।
ताम्रपात्रस्थितं गव्यं जलं पल्वलसंस्थितम् ॥
आत्मार्थे पाचितं चाऽन्नमामिषं तत्स्मृतं बुधैः।इति॥

निमन्त्रणप्रकारो मात्स्ये—

दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयाऽत्र निमन्त्रितः। इति।

चरणग्रहणे वर्णानां विशेषमाह प्रचेताः—

दक्षिणं चरणं विप्राः सव्यं च क्षत्रियस्तथा।
पादावादाय वैश्यो द्वौ शूद्रश्च प्रीतिपूर्वकम् ॥

निमन्त्रयेदिति शेषः। निमन्त्रणं शिष्यादिभिरपि कार्यम्। यथाऽऽह यमः—"स्वयं शिष्योऽथवा सुतः" इति।

प्रचेताः—

सवर्णम्प्रेषयेदाप्तं द्विजानामुपमन्त्रणे।

एषु पूर्वः पूर्वः श्रेयान्। यमः—

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम्।
तथैव वृषलस्याऽन्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

ब्राह्मणशूद्रयोरेव निषेधात् क्षत्रियवैश्यकर्तृके श्राद्धे ब्राह्म-

र्णेन निमन्त्रितेऽपि न दोषः। अत एव पूर्ववचने सवर्णपदं संभवा-
भिप्रायम्।

ब्राह्मणसंख्यामाह—

बहुत्वं ब्राह्मणानान्तु नैव श्राद्धेषु शस्यते।
द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा॥
ब्राह्मणान् भोजयेत् श्राद्धे नाऽधिकं तनुयादतः॥ इति।

ब्राह्मणेनाऽपि अनिन्द्याऽऽमन्त्रणं न प्रत्याख्येयम्। 'अनिन्द्ये-
नामन्त्रितो नापक्रामेत्' इति। 'अशक्तेन प्रत्याख्यानं कर्तव्यम्' इति।
यस्तु निमन्त्रितं ब्राह्मणं त्यजति तं प्रत्याह नारायणः—

केतनं कारयित्वा तु निवारयति दुर्मतिः।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते॥
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतः शुचिः।
यतिचान्द्रायणं कृत्वा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते॥ इति।

यस्तु निमन्त्रणमङ्गीकृत्य भोजनसमर्थोऽपि भोजयितारं त्य-
जति तं प्रत्याह मनुः—

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन्पापः शूकरतां व्रजेत्॥ (३।१९०)

केतितो निमन्त्रितः। कथञ्चिदिति। मिष्टान्नबहुदक्षिणालो-
भादिना न तु भोजनाऽसामर्थ्येनेत्यर्थः। तदेतदाप्तविप्रविषयम्।
तथाच—

विद्यावान्सधनो विद्वान् भोज्यान्नेन निमन्त्रितः।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत्॥ इति।

यस्तु तस्माद् गृहीत्वा अन्यस्मादपि ग्रहीतुमिच्छति तं प्रति
निषेधमाह कात्यायनः—'निमन्त्रितोऽन्यदन्यदन्नं न प्रतिगृह्णीयात्'
इति। आमन्त्रितः पूर्वमन्येन निमन्त्रितस्तदीयादन्नादन्यदन्नं
तण्डुलादिरूपं न प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः। देवलोऽपि—

पूर्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्यादन्यप्रतिग्रहम् ।
भुक्ताहारोऽथवा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति ॥

यस्त्वामन्त्रितोप्यनागमनेन कृतपादिश्राद्धकालातिपत्तिं करोति, तस्य दोष आदित्यपुराणे दर्शितः—

आमन्त्रितश्चिरञ्चैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।

कर्तृभोक्त्रोर्ब्रह्मचर्यमाह सङ्ग्रहकारः—

श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्याद्दन्तधावनम् ।
श्राद्धकर्ता न कुर्वीत दन्तानां धावनं बुधः ॥

इतिहासोऽपि—

दन्तधावनताम्बूलं तैलाभ्यङ्गमभोजनम् ।
रत्यौषधपराम्नं च श्राद्धकृत्सप्त वर्जयेत् ॥

श्राद्धकर्तुः दन्तधावने प्रायश्चित्तमुक्तं विष्णुरहस्ये—

श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।
गायत्र्या शतसम्पूतमम्बु प्राश्य विशुध्यति ॥
पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनम् ।
दानं प्रतिग्रहो होमः श्राद्धभुक् त्वष्ट वर्जयेत् ॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे कलहं कुरुते द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं श्वश्रुभोजनाः ॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे भारमुद्वहते द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं स्वेदभोजनाः ॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे हिंसां वै कुरुते द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं मलभोजनाः ॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे अध्वानं प्रतिपद्यते ।
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं पांसुभोजनाः ॥

आश्वलायनाऽऽचार्योऽपि—

भोक्ष्यन्कारिष्यन् यः श्राद्धं पूर्वरात्रौ प्रयत्नतः ।

व्यवायं भोजनंचैव ऋतौ चाऽपि विवर्जयेत् ॥
रेतोगर्त पातयति स्त्रियं गत्वा निमन्त्रितः ।
करिष्यंश्च तथा भुक्त्वा स्वपितॄन् शाश्वतीः समाः ॥

बृहस्पतिरपि—

द्विनिशी ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धकृच्छ्राद्धिकैस्सह ।
अन्यथा वर्तमानौ तु स्यातां निरयगामिनौ ॥
पुनर्भोजनमध्वानं भारयामासमैथुनम् ।
श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् ॥
स्वाध्यायं कलहं चैव दिवास्वप्नं च स्वेच्छया ॥

यमः—

पुनर्भोजनमध्वानं भाराऽध्ययनमैथुनम् ।
सन्ध्याम्प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभोक्ताऽष्ट वर्जयेत् ॥

धर्मसारसुधानिधौ--

ब्रह्महत्यामवाप्नोति यदि स्त्रीगमनं चरेत् ।
अध्वानं कलहं क्रोधं पुत्रभार्यादिताडनम् ॥
श्राद्धभोजी भवेद्योहि तद्दिने परिवर्जयेत् ।
श्राद्धेनियुक्तो भुक्त्वा वा भोजयित्वा नियुज्य वा ॥
व्यावाये रेतसोगर्त्ते पातयत्यात्मनः पितॄन् ।
श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च सङ्क्रमञ्च समाचरेत् ॥
पितरस्तस्य तन्मासं भवन्ति रेतभोजनाः ।

वसिष्ठः--

यस्तयोर्जायते गर्भो दत्त्वा भुक्त्वा च पैतृकम् ।
न स विद्यामवाप्नोति क्षीणायुश्चैव जायते ॥
श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा वा च्यध्वानं योऽधिगच्छति ।
पितरस्तस्य तन्मासं भवन्ते पांसुभोजनाः ॥
श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च भारमुद्वहते द्विजः ।
पितरस्तस्य तन्मासं भवन्ते भारपीडिताः ॥

अन्येऽपि कर्तृनियमा उच्यन्ते । सोमोत्पत्तौ—

वनस्पतिगते सोमे यस्तु हिंस्याद्वनस्पतिम् ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नाऽत्रसंशयः ॥

एतत् कर्मार्थाद्व्यतिरिक्तविषयम् , इध्माद्याहरणस्य तस्यामेव विहितत्वात् ।

वनस्पतिगते सोमे अनडुहो यस्तु वाहयेत् ।
नाश्नन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च ॥
वनस्पतिगते सोमे मन्थानं यस्तु कारयेत् ।
गावस्तस्य प्रणश्यन्ति चिरकालमुपस्थिताः ॥
वनस्पतिगते सोमे स्त्रियं वा योऽधिगच्छति ।
स्वर्गस्थाः पितरस्तस्य च्यवन्ते नाऽत्र संशयः ॥

इति कर्तृभोक्तृनियमाः ।

इति श्रीमहाराजाऽधिराजसहगिलान्वयैकभूषण परमानन्दादिष्ट 'धर्माधिकारि' श्रीरामपण्डितात्मज पण्डित विनायक कृतायां श्राद्धकल्पलतायां देशद्विज-कर्तृनियमनिरूपणस्तबको द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ स्नात्वा कर्माऽधिकारसिद्ध्यर्थमूर्ध्वपुण्ड्रं धारयेत् ।

तथाच हेमाद्रौ—

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।
तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥ इति ।

सङ्ग्रहे तु—

वामहस्ते तु दर्भाश्च गृहे रङ्गावलिं तथा ।
ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः ॥ इति ।

अन्यच्च—

ऊर्द्ध्व पुण्ड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः ।
श्राद्धकालेऽनुसम्प्राप्ते कर्ता भोक्ता च तत् त्यजेत् ॥ इति ।

अत्र वृद्धाचारतो व्यवस्थाद्रष्टव्या। तिर्यक् पुण्ड्रस्य निषेधउक्तो हेमाद्रौ—

तिर्यक् पुण्ड्रं तथा दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यन्तथैव च।
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम्॥ इति।

तदेतद्गन्धेन तिर्यक् पुण्ड्रधारणविषयं माल्यसाहचर्यात्।

प्राक् पिण्डदानाद्गन्धाद्यैर्नाऽलङ्कुर्यात्स्वविग्रहम्।

इत्याश्वलायनाऽऽचार्यवचनात्। आचार्येणाऽप्यन्ये नियमा उक्ताः—

दानाऽध्ययनदेवार्चाजपहोमव्रतादिकान्।
न कुर्याच्छ्राद्धदिवसे प्राग्विप्राणां विसर्जनात्॥ इति।

अत्र देवार्चनजपहोमनिषेधस्तु नित्यव्यतिरिक्तविषयः। तेषां नित्यकर्मणां कालात्यये दोषस्मरणात् अनन्यगतिकत्वाच्चेति।

श्राद्धेऽह्नि भोजयेद्वास्तौ न बालानपि यत्नतः।
प्राक् पिण्डदानाद्गन्धाद्यैर्नाऽलङ्कुर्यात्स्वविग्रहम्॥

वास्तौ गृहे।

स्त्रीकर्तृकनियमाः उक्ताः—पाद्मे—

मुक्तकच्छा तु या नारी मुक्तकेशी तथैव च।
हसते रुदते चैव निराशाः पितरो गताः॥ इति।

अथ पाकारम्भप्रकार उच्यते। तत्र तावद् भूम्यादिशुद्धिः कार्येत्याहाश्वलायनाः—

'गोमयादिकैर्भूमिभाजनभाण्डशौचं कुर्यात्' इति। भूमिर्गृहप्रवेशः। भाजनं पाकपात्रम्। भाण्डं तण्डुलादिपूरणपात्रम्। शौचं गोमयेनाभ्युक्षणम्।

देवलस्तु शुद्ध्यन्तरमाह—

तिलानावकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान्।
असुरोपहतं सर्वं तिलैः शुध्यत्यजेन च॥

तथैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहाम्बरः ।
आरभेत नवैः पात्रैरन्नारम्भं च बान्धवैः ॥ इति ।
समानप्रवरैर्मित्रैः सपिण्डैश्च गुणान्वितैः ।
कृतोपकारिभिश्चाऽपि पितृकार्यञ्च शस्यते ॥

अथ पचनभाण्डान्युच्यन्ते ।

तत्र हेमाद्रावादित्यपुराणम्—

पचेदन्नानि सुस्नातः पात्रेषु शुचिषु स्वयम् ।
स्वर्णादिधातुजातेषु मृन्मयेष्वपि वा द्विजः ॥
अच्छिद्रेष्वविक्लिन्नेषु तथाऽनुपहतेषु च ।
नायसेषु न भिन्नेषु दूषितेष्वपि कर्हिचित् ॥
पूर्वं कृतोपयोगेषु मृन्मयेषु न तु क्वचित् ।

चमत्कारखण्डे—

पचमानस्तु भाण्डेषु भक्त्या ताम्रमयेषु च ॥
समुद्धरति वै घोरात् पितॄन् दुःखमहाऽर्णवात् ।
तैजसानाम भावे तु पिठरे(१) मृन्मयेऽपि च ॥
नैवाऽशुचौ प्रकुर्वीत पाकं पित्रर्थमादरात् ।
तस्य तुष्यन्ति पितरः प्रीता यच्छन्ति वाञ्छितम् ॥

अयः पात्रेषु पचने दोषः स्मर्यते--

न कदाचित्पचेदन्नमयःस्थालीषु पैतृकम् ।
अयसो दर्शनादेव पितरो विद्रवन्ति हि ॥
कालायसं विशेषेण निन्दन्ति पितृकर्माणि ।
फलानाश्चैव शाकानां छेदनाऽर्थानि यानि तु ॥
महानसेऽपि शस्तानि तेषामेव हि सन्निधिः ।
इष्यते नेतरस्याऽत्र शस्त्रमात्रस्य दर्शनम् ॥

---

(१) 'पितृणां' इति क. ख. ग. पुस्तकेषु पाठः ।

श्राद्धदेशे तु विदुषां पितॄणां प्रीतिमिच्छता ।
महानसेऽपि युक्तानामपि कार्यं न दर्शनम् ॥

अत्र पक्वान्नस्थापनादौ विशेष उच्यते आदित्यपुराणे—

पक्वान्नस्थापनार्थन्तु शस्यन्ते दारुजान्यपि ।
दर्व्यादीन्यपि कार्याणि यज्ञियैरपि दारुभिः ॥ इति ।

इति पाकारम्भनियमाः ।

अथ पाकार्हद्रव्याण्युच्यन्ते ।

चन्द्रिकायां ब्रह्माण्डपुराणे—

कृष्णमाषतिलाश्चैव श्रेष्ठास्युर्यवशालयः ।
महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥

मधूलिका भाषायां=खर्जुजा=इतिप्रसिद्धाः ।

कृष्णश्वेताश्च लोहाश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि ॥

यवादयो लोहान्ताश्च व्रीहिधान्यविशेषाः ।

अगोधूमञ्च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत् ॥
तृप्ताःस्युः पितरो यस्मादभावे पायसादयः ॥

हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे—

गोधूमाश्च यवाश्चैव समूहा रक्तशालयः ।
एते सोमात्समुद्भूताः पितॄणाममृतं ततः ॥
तस्मात्तत्प्रयतैर्देया एते श्राद्धेषु वंशजैः ।

भविष्यपुराणे—

क्षीरं क्षीरविकारांश्च पायसं शर्करा मधु ।
देयं श्राद्धेषु यत्नेन सर्वदा पितृतृप्तये ॥

शाकादीन्युच्यन्ते वायुपुराणे—

तिलाः श्यामाकनीवारा गोधूमा व्रीहयो यवाः ।
महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥
कालशाकं(१) महाशाकं द्रोणशाकं तथार्द्रकम् ।

---

(१) 'मूमा' इति भाषायां प्रसिद्धम् ।

बिल्वामलकमृद्वीका पनसाम्रातदाडिमम् ॥
चव्यं पालेवताक्षोटखर्जूरश्च कसेरुकम् ।
कोविदारश्च कन्दश्च पटोलं बृहतीफलम् ॥
पिप्पली मरिचं चैव एला सुण्ठी तु सैन्धवम् ।
शर्करागुडकर्पूरबदरीद्रोणपत्रकम् ॥
सर्वं गव्यविकाराणि प्रशस्तानि च पैतृके ।
मधूकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ॥
श्राद्धकर्माणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुसं तथा ।

रामठम्=हिङ्गु । वायुपुराणे—

श्यामाका हस्तिनामानो विद्धि यज्ञविनिःसृतान् ।
प्रमासिका प्रियङ्गुश्च मुद्गाश्च हरितास्तथा ॥
एतान्यपि समानि स्युः श्यामाकानां गुणैर्द्विजाः ।
कसेरुः कोविदारश्च नालकन्दस्तथा बिसम् ॥
तमालं शतकन्दश्च तथा वै शितकन्दकम् ।
कालेयं कालशाकञ्च सुनिषण्णं सुवर्चलम् ॥
मांसं शाकं दधि क्षीरं शस्तं वेत्राङ्कुरस्तथा ।
कट्फलं कोकनिद्राक्षा(१) लकुचं मोचमेव च ॥
अलाबु ग्रीवकं चारु कर्कन्धु पकसाह्वयम् ।

कर्कन्धुविशेषणानि अलाबुग्रीवकमित्यादीनि ।

वैकङ्कतं नारिकेरं शृङ्गाटकमरूषकम् ।
पिप्पली मरिचं चैव पटोलं बृहतीफलम् ॥
एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।
नागरं चाऽत्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥ इति ।

प्रमासिकाख्यं (२)धान्यम्, कसेरुः कूलजो मूलविशेषः । कोवि-

(१) 'कीकति द्राक्षा' इति घ पुस्तके पाठः ।
(२) 'पसाही' इति भाषायाम् ।

दारः श्वेतकाञ्चनारसदृशः। नालकन्दो वालमूली। शतकन्दः शताव-री। शितकन्दं शालूकं करालाख्यं शाकम्। सुनिषण्णा चाङ्गेरीसदृशं शाकम्। सुवर्चलं शाकविशेषः। कोङ्कणदेशोद्भवा कोङ्कणीद्राक्षा। मोचं कदलीफलम्, कर्कन्धू(१) बदरी। शृङ्गाटकं जलोद्भवमूल-विशेषः। तत्साहचर्यात् मरूषकमपि तथैव। नागरं सुंठी। इतराणि-चाभिधानतो देशविशेषनिवासिभिस्त्ववगन्तव्यानि। एवमादीन्य-न्यान्यपि विहितानि स्मृत्यन्तरतोऽवगन्तव्यानि। यत्तु स्मृतिकारैः-श्राद्धे मांसस्य प्राशस्त्यमुक्तम् तत् कलियुगेतरविषयम्।

अक्षता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्॥

इति निगमवाक्येन निषिद्धत्वात्। तथा बृहन्नारदीये द्वाविं-शेऽध्याये।

द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्याऽपि सङ्ग्रहः।

नकार्यः—(२)

समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम्।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपगतं तथा॥
देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः।
मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा॥
दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः।
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः॥ इति।

बृहत्पाराशरीयेऽपि—

शौचं च पात्रशुद्धिश्च श्रद्धा च परमा यदि।

---

(१) 'कर्कन्धूर्बदरीकोलिः' इत्यमरः।
(२) अयं श्लोको घ पुस्तके नास्ति।

अनन्ततृप्तिकं श्राद्धे एतत्खलु, न चामिषम् ॥

तथा—

यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसेन तर्पयेत्पितॄन् ।
सोऽविद्वांश्चन्दनं दग्ध्वा कुर्यादङ्गारविक्रयम् ॥
क्षिप्त्वा कूपे यथा किञ्चिद्बालः प्राप्तुं तदिच्छति ।
पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृत्तथा ॥ इति ।

श्रीभागवतेऽपि सप्तमस्कन्धे, पञ्चदशोऽध्याये—

न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ।
मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुहिंसया ॥ (श्लो० ७)
नैतादृशः परो धर्मो नृणां सद्धर्ममिच्छताम् ।
न्यासोदण्डस्य भूतेषु मनोवाक्कायजस्य यः ॥ इति । (श्लो०८)

अथश्चाऽर्थो हेमाद्रिमाधवीयमदनरत्नपृथ्वीचन्द्रोदयस्मृतिरत्नावलीस्मृतिचन्द्रिकादिवोदासप्रकाशदीपिकाविवरणाद्यनेकग्रन्थेषु धर्मज्ञसमयमूलककलिवर्ज्यगणने

"वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया"

इति वाक्यानुरोधेन श्राद्धेपूपाकरणनिषेधान्मांसनिषेधइत्यभिधाय निर्णीतः । याच वर्णव्यवस्था पुलस्त्येनोक्ता—

मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं, मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ।
मधुप्रदानं शूद्रस्य सर्वेषाञ्चाऽविरोधि यत् ॥ इति,

सापि कलियुगाऽतिरिक्तविषयेति । अन्यच्च कलिमांसनिषेधसाधकं युक्तिमुक्ताकदम्बकमस्माभिर्मांसमीमांसायामतिविस्तरेणाविष्कृतमिति नेहोच्यते विस्तरभयात् ।

अथ वर्ज्यानि ।

तत्र शङ्खः—

मूतृणं सुरसं सिग्रुं पालक्यं मधुकं तथा ।
कूष्माण्डालाबुचोर्वारुकोविदारांश्च वर्जयेत् ॥
पिप्पलीमरिचञ्चैव तथा वै पिण्डमूलकम् ।

कृतश्च लवणं सर्वं वंशाग्रश्च विवर्जयेत् ॥ इति ।

कोविदारपिप्पलीमरीचवंशाकुरुणां विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः। एवं हिंगुवीजपूरादीनामपि ज्ञेयम् । अथवा पिप्पलीमरीचयोः शाकादिनिक्षिप्तयोः प्रत्यक्षयोर्निषेधः । हिंगुनिषेधः शाकेषु फलव्यञ्जनेषु ।

तथाच वर्जप्रकरणे व्यासः—

'हिंगुद्रव्येषु शाकेषु' इति शाकविशेषणम् । अन्यथा द्रव्येष्वित्यनेनैव सिद्धे शाकपदं व्यर्थं स्यात् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।
अमेध्यैर्जङ्गमैःस्पृष्टं शुष्कं पर्युषितं च यत् ॥
द्विःस्विन्नं परिदग्धंच तथैवाग्रावलेहितम् ।
शर्कराकीटपाषाणैः केशैर्यच्चाप्युपद्रुतम् ॥
पिण्याकं मथितश्चैव तथातिलवणश्च यत् ।
सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥
वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टाश्चोपहतास्तथा ।
वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि ॥
राजमाषास्तथा चैव वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नतः ।
आविकं मार्गमौष्ट्रश्च सर्वमैकशफं च यत् ।
माहिषं चामरश्चैव पयो वर्ज्यं विजानता ॥

द्विःस्विन्नं शाकादिसंस्कारार्थं जीरकादिप्रक्षेपेण यत्पुनः पक्वम् । अत एव पाकादावेव संस्कारः कर्तव्यः । यद् व्यञ्जनादेरौष्ण्यापगमेऽपि पुनरुष्णताऽऽपाद्यते सोऽपि द्वितीयः पाकः, स च वर्जनीयः । अग्रावलेहितम् उपयुक्तभागम् । सिद्धाः कृताः सन्त इति । येषु सिद्धेषूत्तरकाले प्रत्यक्षलवणप्रक्षेपःकृतस्ते तादृशाः ।

विश्वामित्रः—

कोद्रवा राजमाषाश्च मसूराश्च कुलत्थकाः ।

सत्कवश्चाढकीकृष्णजीरकं काञ्चनालकम् ॥
कुसुम्भमतसी चैव बिडाललवणं तथा।
एरण्डकाः कृष्णमाषा आविकं माहिषं तथा ॥
गन्धारिका मर्कटी च महासर्षपमूलकम्।
कृष्णसर्षपपत्रं च करीरं काञ्चनालकम् ॥
कपित्थं कुतकश्चैव नालिकेरं च पैतिकम्।
अलाबु मातपुष्पी च कूष्माडं पूतिगन्धि च ॥
पतितस्पर्शितं दृष्टं क्रियामुद्दिश्य याचितम्।
जम्बूफलविपक्वश्च पिण्याकं तण्डुलीयकम् ॥
सर्वं पर्युषितश्चैव आक्रान्तं वाऽवधूनितम्।
परिदग्धमदग्धं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ॥

नित्यभोजनादौ प्रतिषेधकशास्त्रेषु यद्भक्ष्यं कीर्तितं तत्सर्वं श्राद्धे वर्ज्यमिति।

कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि।
न वर्जयेत्तिलांश्चैव मुद्गमाषांस्तथैव च ॥
कोद्रवान् राजमाषांश्च कुलत्थान्वरकांस्तथा।
निष्पावांस्तु विशेषेण पञ्चैतांश्च विवर्जयेत् ॥ इति।

वरकाः वनमुद्गाः। निष्पावाः कृष्णनिष्पावाः। कूष्माण्डं महिषीक्षीरम्। आढक्यो राजसर्षपाः।

चणका राजमाषाश्च घ्नन्ति श्राद्धं न संशयः।
पिण्डालुकश्च तुण्डीकं करमर्दश्च नालिका ॥
कूष्माण्डं बहुबीजानि श्राद्धे दत्त्वा व्रजत्यधः।
बिडालोच्छिष्टमाघ्रातं श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत् ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि वर्ज्यमुक्तम्—

अतिशुक्लाऽऽम्ललवणं विरसं भावदूषितम्।
राजसं तामसं चैव हव्यकव्येषु वर्जयेत् ॥ इति।

राजसतामसाहारा उक्ताः श्रीगीतायाम्--

कट्वम्ललवणात्युष्णतिक्ता रूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसश्रेष्ठा दुःखशोका भयप्रदाः ॥
यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसं स्मृतम् ॥
आयुः सत्त्वबलारोग्य सुखप्राप्तिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धा स्थिराहृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥

एवं वर्ज्यानि पयांस्याह याज्ञवल्क्यः--

सन्धिन्यनिर्दशाऽवत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।
औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकम् ॥ (१—१७०)

वृषाक्रान्ता सा सन्धिनी । अथवा एकस्मिन्नेव काले दुह्य· माना सा सन्धिनी । अथवा या वत्सान्तरसन्धानेन दुह्यते सा सन्धि· नी । यस्याः प्रसूतायाः दशदिनान्यनतिक्रान्तानि सा अनिर्दशा । अवत्सा मृतवत्सा ।

सुमन्तुः--

पयो दधि घृतञ्चैव गवां श्राद्धेषु पावनम् ।
महिषीणां घृतं प्राहुः श्रेष्ठं न तु पयः क्वचित् ॥

षट्त्रिंशन्मते--

क्षीरादि माहिषं वर्ज्यमभक्ष्यं यच्च कीर्तितम् ॥ इति ।

क्षीरादीति–पयोदधिनी गृह्येते । 'माहिषञ्च पयो दधि'इति भारद्वाजस्मरणात् । 'अभक्ष्यं यच्च कीर्तितम्'इतिपुरुषार्थतया प्रति· षेधकशास्त्रेषु यद् भक्ष्यं कीर्तितं, तच्च सर्वं श्राद्धकर्माणि न देयमि· त्यर्थः । मासतृप्तिकरणानि—

"तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

"ग्राम्याभिरोषधीभिर्मासं तृप्तिस्तदभावे मूलफलैरद्भिर्वा सहान्नेनोत्तरांस्तर्पयन्ति" इति।

मार्कण्डेयोऽपि—

गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः सतीनैश्चणकैरपि।(१)
श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः॥

सतीनाः कलायाः। 'कलायस्तु सतीनकः' इत्यमरः (२।९।१६)। कलायो वर्तुलाकारश्चणकः। चणकाः प्रसिद्धाः।

सामगीये—

अगोधूमञ्च यच्छ्राद्धं माषमुद्गविवर्जितम्।
तैलं पक्वेन रहितं कर्तुरायुःक्षयो भवेत्।

नारदीयपुराणे—

भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च पेयं चोष्यं तथैव च।
पञ्चप्रकारं ह्यशनं हृद्यं गन्धरसान्वितम्॥

अन्यत्रापि—

भक्ष्यैर्भोज्यैश्च लेह्यैश्च चोष्यैः पेयैः सखाण्डवैः।
ग्राम्याभिरोषधीभिश्च मासं सन्तर्पयेत्पितॄन्॥

यत्तु काठिन्यातिशयाद्दन्तैः प्रयत्नेन खण्डयित्वा भक्ष्यते तद्भक्ष्यम्। यथा मोदकादि। अनायासेन चर्वणीयं भोज्यम्। यथा भक्तादि। रसनापरिस्पन्दमात्ररसनीयं लेह्यम्। यथा प्रलेहादि। यस्य तु वदनव्यापारेण रसमात्रपानं तच्चोष्यम्। यथा इक्षुकाण्डादि। मुखमाहृतमात्रग्राह्यं पेयम्। यथा क्षीरादि। साम्लमासत्वान्य(धान्य)फलमूलादिनिर्यासः खाण्डवः। मुद्गव्रीहियवतिलमाषप्रियङ्गुगोधूमाः सप्त ग्राम्योषधयः।

मार्कण्डेयस्तु—

विदार्या च भुसुण्डैश्च तिलैः शृङ्गाटकैस्तथा।

---

(१) 'सतिलैश्चरणैरपि' इति ख. पुस्तके पाठः।

केतुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्धुबदरैरपि ॥
पालेवतैरारुकैश्चाप्यक्षोटैः पनसैस्तथा ।
काकोल्या क्षीरकाकोल्या तथा पिण्डालकैः शुभैः ॥
लाजाभिश्च शणाभिश्च त्रपुसैर्वा तु चिर्भटैः ।
सर्षपाराजशाकाभ्यां हिङ्गुदै राजजम्बुभिः ॥
प्रियालामलकैर्मुख्यैः फल्गुभिश्च तिलम्बकैः ।
वेत्राङ्कुरैस्तालकन्दैः स्वक्रकाक्षीरिकावचैः ॥
लोचैः समोचैर्लकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः ।
मुञ्जातकैः पद्मफलैर्भक्ष्यभोज्यैः सुसंस्कृतैः ॥
रागषाडवचोष्यैश्च(१) त्रिजातकसमन्वितैः ।
दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरो नृणाम् ॥ इति ।

विदारी कृष्णवर्णा भूकूष्माण्ड(२)फलम् । केचुकः कचूराख्यः शाकः । कन्दः सूरणः । उर्वारुः स्वादुकर्कटी (३)चिर्भटस्तिक्तकर्कटी । सर्षपेति दीर्घः छान्दसः । राजशाकं कृष्णसर्षपः । इङ्गुदी तापसतरुः । प्रियालो राजादनम् । चाक्रिका चिञ्चा । क्षीरिका फलाध्यक्षम् । त्रिजातकं लवङ्गैलागन्धपत्राणि ।

अन्यायोपार्जितैरर्थैर्यत् श्राद्धं क्रियते नरैः ।
तृप्यन्ति तेन चाण्डाला इत्याह भगवान्विभुः ॥
यच्चोत्कोचादिना प्राप्तं पतिताद्यदुपार्जितम् ।
अन्यायकन्याशुल्कोत्थं द्रव्यं चात्र विगर्हितम् ।
पित्रर्थं मे प्रयच्छेतेत्युक्त्वा यच्चाप्युपार्जितम् ॥
वर्जनीयं सदा सद्भिस्तत्तद्वै श्राद्धकर्मणि ।

उत्कोचादिना स्तेयादिना । कन्याशुल्कं गोमिथुनादधिकम् ।

अथ जलानि । याज्ञवल्क्यः—

शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् । इति (१।१९२)

---

(१) 'षाडव' इति ख पुस्तके पाठः (२) कोहळा इति ख्यातः ।
(३) कांकडी इति ख्यातः ।

अथ वर्ज्यजलानि । पारिजाते—

दुर्गन्धि फेनिलं क्षारं पङ्किलं पल्वलोदकम् ।
न लभेद्यत्र गौस्तृप्तिं नक्तं यच्चैव गृह्यते ॥
यच्च सर्वार्थमुत्सृष्टं यच्चाऽभोज्यं निपानजम् ।
तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव श्राद्धकर्मणि ॥ (१)इति ।

यच्च सर्वार्थमृत्सृष्टं सर्वप्राण्युपजीवनार्थं यत्कल्पितं कूपादि तद्वर्ज्यम् । निपानं कूपसमीपे कृतपश्वादीनामुदकपानार्थो जलाशयः ।

बृहस्पतिः—

त्यजेत्पर्युषितं पुष्पं त्यजेत्पर्युषितं जलम् ।
न त्यजेज्जान्हवीतोयं तुलसीपद्मबिल्वजम् ॥

एवमुक्तप्रकारेण श्राद्धार्हद्रव्यैः पाकं कारयित्वा निमन्त्रित ब्राह्मणाह्वानार्थं परिचारकान्प्रेष्यार्चनसाधनद्रव्याणि सज्जीकुर्यात् ।

अत्र मार्कण्डेयः—

अह्नः षट्सु मुहूर्तेषु गतेषु प्रयतान् द्विजान् ।
प्रत्येकं प्रेषयेत्प्रेष्यान् प्रदायामलकोदकम् ॥

ब्राह्मणानां स्नानार्थं परिचारकानां हस्तेषु आमळककल्कं(२) प्रदाय ब्राह्मणेभ्यः प्रत्येकं दीयतामिति प्रेषयेत् । अत्राऽऽमळकग्रहणं तैलक्षुरकर्मोपदर्शनार्थम् ।

तथाच देवलः—

ततो निवृत्ते मध्याह्ने लुप्तलोमनखान् द्विजान् ।
अभिगम्य यथामार्गं प्रयच्छेद्दन्तधावनम् ॥
तैलमभ्यञ्जनस्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधम् ।
पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्वैश्वदेविकपूर्वकम् ॥
ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

---

(१) अयंश्लोकः ख पुस्तके नास्ति ।
(२) "आंवला चूर्णम" इत्यर्थः ।

पाद्यमाचमनीयं च सम्पच्छेद्यथाक्रमम् ॥ इति ।

उदुम्बरं ताम्रम् । आसादनीयान्युच्यते ग्रन्थान्तरे ।

उपमूलसकृल्लूनान्कुशांस्तत्रोपकल्पयेत् ।
एवं तिला वृसी कांस्यमापः शुद्धैः समाहृताः ॥
पर्णराजतताम्राणि पात्राणि स्युः शमी मधु ।
पुष्पं धूपं सुगन्धादि क्षौमसूत्रं च मेक्षणम् ॥

वृसी निमन्त्रितब्राह्मणानामुपवेशनार्थान्यासनानि । 'ऋषीणामासनं वृसी' इत्यमरः' । बृसीतिपाठान्तरम् ।

अथ कुतपाः—

मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च (१)तथा नेपालकम्बलः ।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रः कुतपाः स्मृताः ॥
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।
अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः ॥

तत्र कुशोत्पाटनक्रममाह कार्ष्णाजिनिः—

भुवन्तु शिथिलीकृत्य खनित्रेण विचक्षणः ।
आदद्यात्पितृतीर्थेन पठन हुं फट् सकृत् सकृत् ॥ इति ।

तस्य लक्षणमुक्तं हेमाद्रौ—

अप्रसूताः स्मृता दर्भाः प्रसूतास्तु कुशाः स्मृताः ।
समूलाः कुतपा प्रोक्ताः छिन्नाग्रास्तृणसंज्ञकाः ॥
हरिता वै सपिञ्जूलाः (२)पुष्टाः स्निग्धाः समाः शुभाः ।
रत्निमात्रप्रमाणाः स्युः पितृतीर्थेन संस्कृताः ॥
अच्छिन्नाग्रा ह्यशुष्काग्रा ह्रस्वाश्चैव प्रमाणतः ।
कुतपा इति विज्ञेया तैस्तु श्राद्धं समापयेत् ॥
उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वान्तं च मृतकर्पटम् ।
श्राद्धे सप्त पवित्राणि दौहित्रः कुतपास्तिलाः ॥

---

(१) "खड्गपात्रञ्चेति" ख पुस्तके पाठः ।

(२) 'पिसाग्रा' इति ग पुस्तके पाठः ।

दौहित्रपदं वृद्धशातातपेन व्याख्यातम्—

दुहित्रं खड्गमृगस्य ललाटे यत् प्रदृश्यते।
तस्य शृङ्गस्य यत्पात्रं दौहित्रमिति कीर्तितम्॥

स्मृत्यन्तरे—

अमावास्यां गते सोमे या तु खादति गौस्तृणम्।
तस्या गोर्यद्भवेत्क्षीरं तद्दौहित्रमुदाहृतम्॥

दौहित्रो दुहितुः पुत्रः सतूपनीत एव। उच्छिष्टं पयः। शिवनिर्माल्यं गङ्गोदकम्। वमनं मधु। मृतकर्पटं तसरीतन्तुनिर्मितं वासः। वर्जनीयानाह सङ्ग्रहे—

चितौदर्भाः पथिदर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु।
स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत्॥
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे।
हता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते॥
अमूला गर्भितादर्भा ये छिन्नाग्रा नखैस्तथा।
कुत्सिताश्चखदग्धाश्च कुशान् यत्नेन वर्जयेत्॥

गर्भितो गर्भदलयुक्तः। कुशाभावे काशाः।

कुशाऽभावे द्विजश्रेष्ठ काशैः कुर्वीत यत्नतः॥
तर्पणादीनि कर्माणि काशाः कुशसमाः स्मृताः।
श्राद्धेषु वैश्वदेवानि यानि कर्माणि कानिचित्॥
यवैरेव विधीयन्तां तानि श्रोत्रियपुङ्गवैः।
यवैरर्घ्या यवैर्दानं यवैरर्चा यवैर्हविः॥
वैश्वदेवे तु यत्र स्यात् तृप्तिस्तत्र हि शाश्वती।
तिला विष्णोः समुद्भूतास्ततस्ते परमं हविः॥
तिलैः श्राद्धाच्च होमाच्च जगत्प्रीणाति भार्गव।

अत्र मधुदानमावश्यकमुक्तं नागरखण्डे—

ओषधीनां हि सर्वासां परमो वै रसो मधुः।
सर्वोन्नानामयं सारो विश्रुतो मधुसंज्ञया॥

१. श्रा० क०

देवानाञ्च पितॄणाञ्च तदेतदतिवल्लभम् ।
अतः श्राद्धन्न कर्तव्यं किञ्चिच्च मधुना विना ॥
मधुना रहिते श्राद्धे निराशाः पितरो गताः ।
देवाश्च पितरश्चैव मधुना तर्पिता ध्रुवम् ॥
सुधारसेन तृप्यन्ति यावदाभूतसम्प्लवम् ।
कथञ्चिद्यदि विप्रेभ्यो न दत्तं भोजने मधु ॥
पिण्डास्तु नैव दातव्याः कदाचित् मधुना विना ।
अपश्च सृजता पूर्वं मधुसृष्टं स्वयम्भुवा ॥
तेन तच्छस्यते श्राद्धे यदि न स्यात्समाहितैः ।
ततोऽपि कीर्तनीयं स्यात्पितॄणां तृप्तये तदा ॥

अनेन मधुदानेन येन केनचित् द्रव्यादिना विकलं श्राद्धं सफलम्भवतीत्युक्तम् ।

स्कन्दपुराणे तत्र ऋषिवाक्यम्—

खड्गमांसेन मधुना कालशाकेन भूरिशः ।
विधिहीनं द्विजैर्हीनं तिलदर्भविवर्जितम् ॥
स्वजातीयान् द्विजाभासान् भोज्याऽऽचारविवर्जितान् ।
कृतं मया पुरा श्राद्धं श्रद्धाहीनमपि द्विजाः ॥
श्राद्धस्य तादृशस्याऽपि फलमेतन्ममागतम् । इति ।

तदेतद्युगान्तरविषयम् । कलौ श्राद्धे मधुदानस्य निगमवाक्येन निषिद्धत्वादिति । वाक्यं च दर्शितं प्राक् ।

अथ पादप्रक्षालनविधिः ।

तत्र शम्भुः—

संमार्जितोपलिप्ते तु द्वारि कुर्वीत मण्डले ।

द्वारि द्वारसमीपे—

प्राङ्गणे मण्डलं कुर्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥
नोत्तरे दक्षिणे वाऽपि पश्चिमे न गृहान्तरे ।
उदक्प्लवमुदीच्यं स्याद्दक्षिणं दक्षिणाप्लवम् ॥

तत्प्रमाणमुक्तं सङ्ग्रहे—

प्रादेशमात्रं देवानां मण्डलं चतुरस्रकम् ।
वितस्तिमात्रं पित्र्ये तु मण्डलं वर्तुलं भवेत् ॥
यज्ञोपवीति देवार्थं पित्र्यर्थं वाऽपसव्यवत् ।
अनन्तरं प्रकुर्वीत तयोर्मध्ये षडङ्गुलम् ॥ इति

स्मृत्यन्तरे तु--

गर्तः पञ्चाङ्गुलो विप्रे जानुमात्रो महीभुजि ।
प्रादेशमात्रो वैश्ये च साधिकः स तु शूद्रके ॥
तिर्यगूर्ध्वप्रमाणेन खातव्यो दैवपित्र्ययोः ।
चतुरस्रं वर्तुलञ्च कथितं गर्तलक्षणम् ॥
पादप्रक्षालनं प्रोक्तमुपवेश्यासने द्विजान् ।
तिष्ठतां क्षालनं कुर्यात् निराशाः पितरो गताः ॥

गौतमः--

तिष्ठन् प्रक्षालयेत्पादौ दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

वसिष्ठः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ न कुर्यात् प्राङ्मुखः शुचिः ।
प्रत्यङ्मुखस्तु कुर्वीत विप्रपादाऽभिषेचनम् ॥

स्मृत्यन्तरे--

श्राद्धकाले यदा पत्नी वामे नीरं प्रदापयेत् ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

तत्राऽऽचमनादिनियम उच्यते सङ्ग्रहे--

मण्डलस्योत्तरे भागे विप्रस्याचमनक्रिया ।
अमृतं स पिबेत्तोयं रुधिरं दक्षिणे तथा ॥

अन्तःप्रक्षालने दोषमाह सङ्ग्रहकारः--

नान्तः प्रक्षालयेत्पादौ कर्ता पित्रादिकर्मसु ।
अज्ञानाद्यदि वा कुर्यात् पातयत्युभयकुलम् ॥

अथाऽऽसनानि—

क्षौमं दुकूलं नेपालमाविकं दारुजं तथा ।
तार्णं पार्णं वृसीचैव विष्टरादि प्रविन्यसेत् ॥ इति
शमी च काश्मरी शल्लः कदम्बो वरणस्तथा ।
पञ्चासनानि शस्तानि श्राद्धे देवार्चने तथा ॥
अयःशङ्कुमयं पीठं प्रदेयं नोपवेशनम् ।

तथा पुलस्त्यः—

श्रीपर्णी वरुणी क्षीरि जम्बुकाम्रकदम्बकम् ।
सप्तमं वाकुलं पीठं पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

पालाशवटाश्वत्थोदुम्बरमधूकमृन्मयगोमयनिम्बलोहवज्रदग्धासनानि वर्जयेत् ।

पालाशवटवृक्षोत्थमश्वत्थं शाकवृक्षकम् ।
मृत्तिकोदुम्बरं पीठं माधूकञ्च विवर्जयेत् ॥

वायुपुराणे—

श्लेष्मातको नक्तमालः कपित्थः शाल्मलिस्तथा ।
निम्बो विनीतकश्चैव श्राद्धकर्मणि गर्हितम् ॥
विरिविल्वस्तथा कोलं तिन्दुकाम्रातकौ तथा ।
बकुलः कोविदारश्च एते श्राद्धेषु गर्हिताः ॥

अथार्घ्यपात्राणि—

खदिरोदुम्बरावर्घ्यपात्राणि श्राद्धकर्मणि ।
मण्यश्ममृन्मयानि स्युरपि पर्णपुटास्तथा ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

सौवर्णं राजतं ताम्रं मणिपात्रमथाऽपि वा ।
खड्गमम्भोजकांस्यं वा एकद्रव्येण्वथाऽपि वा ।
चमसं पर्णकांस्यं वा मृन्मयं वा प्रकल्पयेत् ॥

अत्र शौनकः—

तीर्त्वा पितॄणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् ।

एकस्मिन् वा बहुषु वा ब्राह्मणेषु यथाविधि ॥

तीर्त्वा तिलानर्घ्योदके प्रक्षिप्येत्यर्थः।

मनुरपि--

अर्घाभावे द्विजाऽभावे यद्येको ब्राह्मणो भवेत्।
पात्राण्यासादयेत्त्रीणि न तु ब्राह्मणसंख्यया ॥

उद्देश्यस्य संख्यया पात्रासादनङ्कार्यम्, नतु ब्राह्मणसंख्यया।

अथ गन्धस्वरूपम्।

ब्रह्मपुराणे—

श्वेतचन्दनकर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च।
विलेपनार्थं दद्यात्तु प्रीतिदं पितृवल्लभम् ॥ इति

मार्कण्डेयपुराणे—

चन्दनागरुकर्पूरकुङ्कुमानि प्रदापयेत्।
अश्वमेधमवाप्नोति पितॄणामनुलेपनात् ॥

अथ वर्ज्यान्याह मरीचिः--

श्राद्धेषु विनियोक्तव्या न गन्धा देवदारुजाः।
कल्कीभावं(१) समासाद्य न च पर्युषितं तथा ॥
नाऽतिगन्धाश्च दातव्या मुक्तशेषावशोषिताः।
पूतिकं मृगनाभिश्च रोचनं रक्तचन्दनम् ॥
कालीयं जोंगकञ्चैव रुतुष्कं वाऽपि वर्जयेत्।

पूतिकं सुगन्धितृणविशेषः। मृगनाभिः कस्तूरी। रोचना गोरोचना। रक्तचन्दनं प्रसिद्धम्। कालीयजोंगकौ गन्धविशेषौ। रुतुष्कः सल्लकः। गन्धदाने विशेष उक्तो मदनपारिजाते व्यासेन-

सपवित्रकरो गन्धैर्गन्धद्वारेति पूजयेत्।
धूपश्च धूरसीत्युक्त्वा दीपोज्योतिरितश्च वै ॥

---

(१) "बहुद्रव्यमिश्रितम्" इत्यर्थः।

गन्धदानं पवित्रसहित एव कुर्यात्। विलेपने तु विशेषमाह वृद्धशातातपः—

पवित्रं तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजान्।
राक्षसानां भवेच्छ्राद्धं निराशाः पितरो गताः॥

समालम्भनमनुलेपनम्।

तथाच व्यासः—

करे पवित्रं कृत्वा तु गन्धं यस्तु विलिम्पति।
पितृयज्ञस्य तच्छिद्रं निराशाः पितरो गताः॥

यो यजमान इत्यर्थः।

यज्ञोपवीतं विप्राणां स्कन्धाच्चैवावतारयेत्।
गन्धादिपूजासिद्ध्यर्थं दैवे पित्र्ये च कर्मणि॥

शङ्खोऽपि—

उपवीतं कटौ कृत्वा कुर्याद्गात्राऽनुलेपनम्।
एकवासाश्च योऽश्नीयात् निराशाः पितरो गताः॥

अथ पुष्पाण्युच्यन्ते।

ब्रह्माण्डपुराणे—

शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च।
गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः॥ इति।

सुमनसः पुष्पाणि। सङ्ग्रहे—

तुलसी श्राद्धकाले तु दत्ता शिरसि धारिता।
दाता भोक्ता पिता तस्य विष्णुलोके महीयते॥

प्रयोगपारिजाते—

तुलसीगन्धमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः।
प्रयान्ति गरुडारूढास्तत्पदं चक्रपाणिनः॥

सायणीये—

तुलसीशतपत्रं च भृङ्गराजं तथैव च।
मरुकं मल्लिकाञ्चैव पितॄणां दत्तमक्षयम्॥

मार्कण्डेयः—

पितृपिण्डार्चनं श्राद्धे यैः कृतं तुलसीदलैः।
प्रीणिताः पितरस्तेन यावच्चन्द्रार्कमेदिनी॥

यत्तु कैश्चिदस्याः श्राद्धे वर्जनीयत्वमुक्तं तत् स्मृतीतिहासपुराणेष्वदृष्टत्वादमूलम्।

श्राद्धे जात्यः प्रशस्ताः स्युर्मल्लिका श्वेतयूथिका।
तगरं मारुतं चैव पितॄणां दत्तमक्षयम्॥

ग्रन्थान्तरे जातीनिषेधस्तु रक्तजातीविषयः।

चम्पकं शतपत्रं च भृङ्गराजं च वालुका।
तुलसी मालती पद्मं पितॄणां तुष्टिकारकम्॥

वर्ज्यानि पारिजाते—

कदम्बं बिल्वपत्रं च केतकी बकुलं तथा।
बर्बरी कृष्णपुष्पाणि श्राद्धकाले न दापयेत्॥
केतकीकरवीराणां बर्बरीबिल्वपत्रयोः।
जातेर्दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः॥

शङ्खः—

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च।
पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च॥
जपादिकुसुमं झिण्टी रूपिका सकुरण्टका।
पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः॥

आदिशब्दाज्जलजव्यतिरिक्तपुष्पाणि गृह्यन्ते। रूपिकाऽर्कपुष्पम्। पीतकुरण्टिका झिंटीति। चैत्यवृक्षः श्मशानवृक्षः। उग्रगन्धीनि केतकादीनि। अगन्धीनि द्रोणार्कधत्तूरादीनि। धूपस्वरूपं चन्द्रिकायाम्—

धूपो गुग्गुलजो यस्तु तथा चन्दनसारजः।
अगुरुश्च सकर्पूरो रुरुष्कस्त्वक् तथैव च॥

रुरुष्कः सल्लकीवृक्षः ।

चन्दनागुरुणी चोभे तथा चोसीरपद्मकम्
रुरुष्कं गुग्गुलं चैव घृताक्तं युगपद्दहेत् ॥
घृतं न केवलं दद्यात् दुष्टञ्च तृणगुग्गुलम् ।
घृष्टं वदनरालं च आज्यं गुग्गुलधूपितम् ॥
पतन्ति पितरस्तस्य लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥
हस्तवाताहतं धूपं येऽर्पयन्ति द्विजोत्तमाः ।
वृथा भवति तच्छ्राद्धं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥
वस्त्रवातोत्थितं धूपं हस्तवातोत्थितं तथा ।
मुखेन धमितं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः ॥

दीपस्वरूपमाह--

घृताद्वा तिलतैलाद्वा नान्यद्रव्यात्तु दीपकम् । इति ।

शंखः—

घृतेन दीपो दातव्यस्तथा वा औषधीरसैः ।
वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥

अथाऽऽच्छादनं वायुपुराणे--

आच्छादनन्तु यो दद्यादहतं श्राद्धकर्मणि ।
आयुः प्रकाममैश्वर्यं रूपं च लभते फलम् ॥
कौशेयं क्षौमकार्पासं दुकूलमहतं तथा ।
श्राद्धेऽप्येतानि यो दद्यात्कामानाप्नोति पुष्कलान् ॥

अदाने प्रत्यवायः ।

मातापित्रोः क्षयश्राद्धे न दद्याद् वाससी तु यः ।
सप्तजन्मसु नग्नः स्यात् पितृवस्त्रापहारतः ॥

नग्नः पिशाचः । अथ वर्ज्यानि वस्त्राणि पारिजाते—

कौपीनं मलिनं रक्तं चित्रं खण्डं पराशुकम् ।
काषायं कारुधौतं च पूर्वधौतमधौतकम् ॥
धीमानेवं विधं वस्त्रं वर्जयेत् पितृकर्मणि ।

पादुकोपानहौ छत्रं चित्ररक्ताम्बराणि च ।
रक्तपुष्पं च मार्जारं श्राद्धभूमौ विवर्जयेत् ॥

अथ यज्ञोपवीतदानमादित्यपुराणे—

पितॄन् सत्कृत्य वासोभिर्दद्याद् यज्ञोपवीतकम् ।
यज्ञोपवीतदानेन विना श्राद्धन्तु निष्फलम् ॥
तस्माद्यज्ञोपवीतस्य दानमावश्यकं स्मृतम् ।
यज्ञोपवीतं दातव्यं वस्त्राऽभावेऽपि जानता ॥
पितॄणां वस्त्रदानस्य फलं तेनाऽश्नुतेऽखिलम् ।

अथ भोजनपात्राणि—

भोजने हैमरूप्याणि दैवे पित्र्ये यथाक्रमम् ।

तेषामभावे विष्णुः—"तैजसानि पात्राणि दद्यात्"इति । तैजसानि कांस्यताम्रादीनि । तेषामभावे स एव—

पलाशेभ्यो विना न स्युः पर्णपात्राणि भोजने ।

पर्णपात्राणि पर्णनिर्मितानि ।

सौवर्णानीह पात्राणि मृन्मयानि नतु क्वचित् ।
नायसान्यपि कुर्वीत पैत्तलानि न चैव हि ॥
न च सीसमयानीह शस्यन्ते(१) त्रपुजान्यपि ।

---

(१) 'त्रपु सीसकरङ्कयोः इति कोशः ।

बोपदेवस्तु स्मृतिसंग्रहमुदाजहार—

आर्द्रपलाशपत्राणि मधूकोदुम्बराणि च ।
पारिकाकुटकप्लक्षक्रकचानि क्रमाज्जगुः ॥
कदलीचूतपनसजम्बुपुन्नागचम्पकाः ।
अलाभे मुख्य पात्राणां ग्राह्याः स्युः पितृकर्मणि ॥ इति ।

तत्र कदलीपत्रं नैव ग्राह्यम् 'न जातिकुसुमानि' इति वचनादिति चन्द्रिकायाम् ।

असुराणां कुले जाता रम्भा पूर्वपरिग्रहे ।
तस्या दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः ।

इति क्रतुवचनाच्चेति तत्रैव ।

वृद्धशातातपः—

पात्रे तु मृन्मये यस्तु श्राद्धे भोजयते पितॄन् ।
स याति नरकं घोरं भोक्ता च सपुरोहितः ॥

अथ परिवेशनविधिरभिधीयते ।

हस्तदत्तास्तु ये स्नेहाल्लवणव्यञ्जनादयः ।
दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥

सङ्ग्रहेऽपि—

हस्तदत्तं च नाश्नीयात् लवणव्यञ्जनादिकम् ।
अपक्वं तैलपक्वञ्च हस्तेनैव प्रदीयते ॥
न दद्यात्तत्तु हस्तेन प्रत्यक्षलवणं तथा ।
नचायसेन पात्रेण नचैवाऽश्रद्धया पुनः ॥
नाऽपवित्रेण हस्तेन हस्तेन नविनाऽसिना ।
नायसे नायसेनैव श्राद्धेषु परिवेषयेत् ॥

अपवित्रेण दुर्लेपसंसर्गादपूतेन । न विनासिना सुवर्णरजतकुशादिहीनहस्तेन । आयसेन दर्व्यादिना आयसे अयोमयपात्रे च । नैव परिवेषयेदिति ।

वृद्धशातातपवसिष्ठलघुहारीताः—

आयसेन तु पात्रेण यदन्नं सम्प्रदीयते ।
भोक्ता विष्ठासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

सङ्ग्रहे तु—

काष्ठेनायसदर्व्याऽन्नं यद्दत्तं श्राद्धकर्मणि ।
हस्तेनाऽपिच यद्दत्तं तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥

काष्ठदर्वीनिषेधस्तु उदुम्बरपात्रव्यतिरिक्तविषयः । तस्य साधनत्वेनोक्तत्वात् ।

तथा चाचार्यः—

उदुम्बरमयाः शस्ता दर्व्याद्याः श्राद्धकर्मणि ।
दर्व्यैव सर्वं दातव्यं न हस्ताद्यैस्तु किञ्चन ॥

दर्व्या देयं श्रितञ्चाऽन्नं समस्तव्यञ्जनादिकम् ।
अपक्वं स्नेहपक्वञ्च न च दर्व्या कथञ्चन ॥
हस्तदेयानि दर्व्या च दर्व्या देयानि हस्ततः ।
एवं यो ब्राह्मणोऽश्नीयात् सोऽश्नीयान्मूत्ररेतसी ॥
अपेक्षितं द्विजो मोहाद् भुञ्जानो यो न याचते ।
अपेक्षितं न यो दद्यात्तावुभौ पितृघातकौ ॥
याचनं प्रतिषेधो वा कर्त्तव्यं हस्तसंज्ञया ।
न वदेन्न च हुङ्कुर्यादतृप्तौ विरमेन्न च ॥
यावदूष्मा भवेदन्ने यावत्पात्रं न मुञ्चति ।
अश्नन्ति पितरस्तत्र यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥
पिबतः पतितं तोयं यदा भोजनभाजने ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

मण्डलद्रव्याण्युच्यन्ते ब्रह्मपुराणे—

मण्डलानि तु कार्य्याणि नीवारैश्चणकैः शुभैः ।
गौरमृत्तिकया वाऽप्यप्रणीतेनाऽथभस्मना ॥

प्रणीतेन मण्डलार्थं शुभवर्णतया निर्मितेन । मण्डलकरणस्याऽवश्यकत्वमुक्तं सङ्ग्रहे—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च श्रीर्हुताशन एव च ।
मण्डलानुपजीवन्ति तस्मात्कुर्वीत मण्डलम् ॥
यातुधानाः पिशाचाश्च क्रूराश्चैव तु राक्षसाः ।
हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जितम् ॥

तत्प्रकारः सङ्ग्रहे—

नैर्ऋतीं दिशमारभ्य नैर्ऋत्यन्तं समापयेत् ।
तामेव दिशमारभ्य ऐशान्यन्तं समापयेत् ॥
ऐशानीं दिशमारभ्य नैर्ऋत्यन्तं समापयेत् ।
तामेव दिशमारभ्य पैतृकस्य तदग्निके ॥

अकृत्वा भस्ममर्यादां यः कुर्यात्पाणिशोधनम् ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

अथाऽग्नौकरणम् । मार्कण्डेयः—

आहिताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणाऽग्नौ समाहितः ।
अनाहिताग्निस्त्वौपसदे अग्न्यभावे द्विजेऽप्सु वा ॥

तथा श्राद्धचिन्तामणौ मत्स्यपुराणे—

अभावेषु च विप्रस्य पाणौ वाऽथ जलेऽपि वा ।
अजाकर्णे स्वकर्णे वा गोष्ठे वाऽथ शिवान्तिके ॥

एते जलादिपक्षा दर्भबटुनिधानपक्षे यथा सम्भवं द्रष्टव्या इति । अन्ये तु जल इति जलसमीपे श्राद्धकरणपक्षे,

विष्णुधर्मोत्तरे चाप्सु मार्कण्डेयेऽनलः स्मृतः ।
स यदाऽपां समीपे स्यात् श्राद्धे ज्ञेयो विधिस्त्वयम् ॥

इति कात्यायनस्मृतेरित्याहुः । काम्यादिषु चतुर्षु ब्राह्मणपाणावेव होमः ।

यदाह सूत्रकारः—

अन्वष्टक्यश्च पूर्वेद्युर्मासिमास्यथ पार्वणम् ।
काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥
चतुर्ष्वाद्येषु साग्नीनां वह्नौ होमो विधीयते ।
पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि ॥
पित्रिये यस्तु मूर्द्धन्यस्तस्य पाणावनग्निकः ।

यमः—

अग्नौकरणशेषन्तु पित्र्ये तु प्रतिपादयेत् ।
प्रतिपाद्य पितॄणान्तु दद्याद्वै वैश्वदेविकम् ॥
अग्नौकरणशेषञ्च पिण्डार्थमवशेषयेत् ।

परिशिष्टे—

अग्नौकरणहोमश्च कर्त्तव्यमुपवीतिना ॥
प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोतीतिश्रुतिश्रुतेः ।

अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेन वा ॥

इति सव्याऽपसव्यविकल्पोऽग्निपाणिहोमभेदेन वा शाखाभेदेन वा ।

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्नन्त्यबुद्धयः ।
पितरस्तेनतृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥
यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।
एकीभावेन भोक्तव्यं पृथक्भावो न विद्यते ॥
उदीच्याः प्राहुरत्रैवं न प्राश्नीयात्करे हुतम् ।
निधाय तद्धुतं पात्रे आचम्योपाविशेदिति ॥

पात्रालम्भनप्रकार उक्तश्चतुर्विंशतिमते—

उत्तानं दक्षिणं, सव्यं न्यञ्चं पात्राण्युपस्पृशेत् ।
स्वस्तिकेन पितॄन् देवान् धरत्वोर्ध्वे च दापयेत् ॥

अङ्गुष्ठनिवेशनविशेषः सायणीये—

परिवर्त्य नचाङ्गुष्ठं द्विजस्यान्ने निवेशयेत् ।
राक्षसं तद्भवेदेव पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

अन्यच्च—

उत्तानेन तु हस्तेन द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ।
यः करोति द्विजो मोहात्तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥
सम्बन्धनामगोत्राणि इदमन्नं ततः स्वधा ।
पितृक्रमात्प्रदीयन्ते स्वसत्तां विनिवर्त्तयेत् ॥

धर्मप्रदीपेऽपि—

ततोऽन्नं पितृदेवेभ्यः सङ्कल्पयश्च यथाविधि ।
यद्दत्तं दास्यमानं च आतृप्तेर्न ममेति च ॥

एतच्च सङ्कल्पोदकदानं हस्ते न देयम् । तथाच धर्मप्रदीपे—

सिद्धान्नस्य तु सङ्कल्पो भूमावेव प्रदीयते ।
हस्तेषु दीयमानं यत्पितॄणां नोपातिष्ठते ॥
भूमिर्जनित्री सर्वेषां भूतानाञ्च विशेषतः ।
तत्रोपतिष्ठतेऽन्नन्तु न च हस्ते कदाचन ॥

वैश्वदेवस्य वामे तु पितृपात्रस्य दक्षिणे ।
सङ्कल्पोदकदानं स्यान्नित्यश्राद्धे यथा हविः ॥

अकृते सङ्कल्पेऽन्नं द्विजा न स्पृशेयुः, पात्रञ्च नोद्धरेयुः । तथा-चाऽत्रिः—

असङ्कल्पितमन्नाद्यं पाणिभ्यां यदुपस्पृशेत् ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥
अकृते ह्यन्नसङ्कल्पे यः पात्रञ्चोद्धरेद् द्विजः ।
वृथा श्राद्धमवाप्नोति दाता च नरकं व्रजेत् ॥ इति ।

सङ्कल्पानन्तरमपीत्वाऽपोशानमन्नं न गृह्णीयात् । तथाच तत्रैव—

अन्नं दत्तं न गृह्णीयात् यावत्तोयं न सम्पिबेत् ।
अपीत्वा मर्दितं चाऽन्नं भुञ्जते किल राक्षसाः ॥

तथा—

हस्तेनाऽन्नं न गृह्णीयाद्यावत्तोयं न सम्पिबेत् ।
अपीत्वा मर्दयेदन्नं निराशाः पितरो गताः ॥

घृतपात्रासादने विशेषो ग्रन्थान्तरे—

ओदने परमान्ने च पात्रमासाद्य मूढधीः ।
घृतेन पूरयेत्पात्रं तद् घृतं रुधिरं भवेत् ॥

श्राद्धे नियुक्तान् भोक्तॄन् हविर्गुणान्न पृच्छेदित्याह शङ्खः—

श्राद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान्न पृच्छेल्लक्षणादिषु ।
उच्छिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नाऽत्र संशयः ॥

अपोशाने विशेष उक्तः स्मृतिसारसमुच्चये—

अपोशानं वामभागे सुरापानसमं भवेत् ।
दक्षिणभागे तु यः कुर्यात् सोमपानसमं भवेत् ॥
अपोशानं करे कृत्वा कृत्वा तु पतितोदकम् ।
पूरणन्तु पुनः कृत्वा सुरापानसमं भवेत् ॥ इति ।

नित्या भोजनाश्रितानियमाः पर्युक्षणादयः प्राणाहुत्यन्ता भोक्तॄणामत्राऽपि सन्तीति गम्यते ।

कस्यचिद्भोजननियमस्याऽनुष्ठाने दोषमाह--
भरद्वाजः—

पितॄणामन्नमादाय बलिं यस्तु प्रयच्छति ।
स्वपिण्डे ब्राह्मणस्वेन हस्तेन स्तेयकृद्भवेत् ॥ इति

पितॄणामित्यत्र पितृशब्दो देवानामपि प्रदर्शनाऽर्थः तुल्यन्यायत्वात् । अत एव सामान्येनोक्तमत्रिणा—

दत्ते वाऽप्यथवाऽदत्ते भूमौ यो निर्वपेद्बलिम् ।
तदन्नं निष्फलं याति निराशैः पितृभिर्गतैः ॥

तत्र ब्राह्मणानां भोजनकाले अन्योऽन्यस्पर्शने कर्तव्यमाह--
शङ्खः—

श्राद्धपङ्क्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।
तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ इति ।

अन्योच्छिष्टस्पर्शने कर्तव्यमाह स एव—

उच्छिष्टलेपसंस्पर्शे प्रक्षाल्याऽन्येन वारिणा ।
भोजनान्ते नरः स्नात्वा गायत्रींत्रिशतञ्जपेत् ॥

भोजनकाले भोजनपात्राणामन्योन्यस्पर्शे कर्तव्यमाह व्यासः-

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शस्पृष्टपात्रं विहृत्य च ।
सर्वान्नं पूर्ववत्क्षिप्त्वा भोजयेत्तु द्विजोत्तमम् ॥ इति ।

अन्योऽपि विशेषो भरद्वाजेनोक्तः—

श्वचाण्डालादिभिर्दृष्टः श्राद्धे भुञ्जन् द्विजोत्तमः ।
तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा स्नात्वा देवीसहस्रकम् ॥

जपेदिति शेषः । भोजनकाले गुदस्रावे विशेषः पारिजाते—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु प्रमादात्स्रवते गुदम् ।
पादकृच्छ्रं ततः कृत्वाऽन्यं विप्रं नियोजयेत् ॥

श्राद्धोद्द्योते—

हुँकारेणाऽपि यो ब्रूयात् हस्ताद्वाऽपि गुणान वदेत् ।
भूतलाच्चोद्धरेत्पात्रं भुञ्जेद् हस्तेन वाऽपि तत् ॥

प्रौढपादो बहिःकच्छो बहिर्जानुकरोऽथवा ।
अङ्गुष्ठेन विनाऽश्नाति मुखशब्देन वा पुनः ॥
पीताऽवशिष्टं तोयादि पुनरुद्धृत्य वा पिबेत् ।
खादिताऽर्धं पुनः खादेदपूपान्मोदकानि वा ॥
मुखेन वा धमेदग्निं निष्ठीवेद्भाजनेऽपि वा ।
इत्थमन्नं द्विजः श्राद्धे भुक्त्वा गच्छत्यधोगतिम् ॥
न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पदा न शिरो वस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥
नान्नपानादिकं श्राद्धेष्वारयेन्मुखतः क्वचित् ।
अनिष्टत्वात् बहुत्वाद्वा न वदेद्धस्तसंज्ञया ॥

अत्र वमनात् श्राद्धविघ्ने निर्णयउक्तो ऋग्विधाने—

इन्द्राय सामसूक्तेन श्राद्धविघ्नो यदा भवेत् ।
अग्न्यादिभिर्भोजनेन श्राद्धं सम्पूर्णमेव हि ॥ इति ।

अत्राऽग्निशब्देन विधिवल्लौकिकाऽग्निमतिष्ठापनम् । आदि· शब्देन अन्वाधानाद्याज्यभागान्तं स्थालीपाकतन्त्रं पितृनामगोत्र· पूर्वकाग्न्यर्चनान्नत्यागहोमादयो गृह्यन्ते । भोजनशब्देन श्राद्धस्य पुनःकरणम् । एवमग्न्यादिभिर्भोजनेनेति विधानद्वयमुक्तम् । तत्र भोजनानन्तरे श्राद्धे प्रधानभूतपिण्डदाने कृते पश्चाद्वमनादिविघ्न· प्राप्तौ होम एव कार्यः । पिण्डदानात्प्राग्विघ्नप्राप्तौ तद्दिने उपवासं कृत्वा परेऽहनि श्राद्धं कर्तव्यमित्यर्थः । उभयत्र सूक्तजपश्चाऽनु· वर्तते । पृथक् निमित्तत्वादर्शनात् । तत्र प्रथमे पक्षे स्मृतिसङ्ग्रहकारः—(१)

प्राधान्यं पिण्डदानस्य भोजनस्य तदङ्गता ।

---

(१) धर्मप्रदीपे तु विशेषोक्तः ।
यजुषां पिण्डदानं स्याद् बह्वृचां द्विजतर्पणम् ।
श्राद्धशब्दाभिधेयं स्यादुभयं सामवेदिनाम् ॥

अतो भुक्तिक्रियाहीनौ श्राद्धावृत्तिं न मन्यते ॥ इति ।

अत्र "श्राद्धावृत्तिं न मन्यते" इत्यनेन होमविधिः सूचितः ।

तथाचोक्तं तत्रैव—

श्राद्धपङ्क्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो वमते यदि ।
लौकिकाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य अर्चयेत्तु हुताशनम् ॥

भुञ्जान इति भुक्तवानित्यर्थः । इतरथा भोजनमध्ये पिण्डदानाभावात् ।

अन्यत्र—

एक एव यदा विप्रो भोजने छर्दितो यदि ।
तदैवाऽग्निं समाधाय होमं कुर्याद्यथाविधि ॥

एकः पितृस्थानोपवेशितः । तथाचोत्तरत्रवक्ष्यमाणत्वात् ।

प्राणादिपञ्चभिर्मन्त्रैर्यावद्द्वात्रिंशसंख्यया ।
होमशेषं समाप्याऽथ श्राद्धशेषं समापयेत् ॥ इति ।

अत्र च शब्देन(१) स्थालीपाकविधिर्दर्शितः । अथ द्वितीयपक्षमधिकृत्योक्तम्

ऋग्विधाने—

भोजनोपक्रमात्पूर्वं प्रक्रमात्परतो यदि ।
श्राद्धविघ्ने पुनः कार्यं, जपहोमौ न तृप्तिदौ ॥ इति ।

सङ्ग्रहेऽपि—

अकृते पिण्डदाने तु भुञ्जानो ब्राह्मणो वमेत् ।
पुनःपाकं तु कर्तव्यं पिण्डदानं यथाविधि ॥

अत्र पुनःपाकविधानेन श्राद्धस्य पुनरावृत्तिर्विधीयते ।

तथाचोक्तं तत्रैव—

अकृते पिण्डदाने तु पिता यदि वमेत्तदा ।
पुनः पाकं प्रकुर्वीत श्राद्धं कुर्याद्यथाविधि ॥

---

(१) होमशेषशब्देनेत्यर्थः ।

अन्यत्तु—

पित्रर्थानां त्रयाणां हि पिता च वमते यदि ।
तद्दिने चोपवासश्च पुनः श्राद्धं परेऽहनि ॥ इति ।

अन्यच्च—

वमने वा विरेके वा तद्दिनं परिवर्जयेत् ।

सङ्कल्पश्राद्धेऽपि पुनःकरणमुच्यते—

भुक्तिक्रियायाः प्राधान्यं श्राद्धे सङ्कल्प संज्ञके ।
तत्रैव पितृविप्राणां तूपघाते पुनः क्रिया ॥ इति ।

एतद्वचनजातेन श्राद्धविघ्ने परेऽहनि अन्नेनैव पुनः श्राद्धकरणमुक्तम् । तदेतत्सांवत्सरिकप्रातिमासिकविषयम् । अमावास्यादिश्राद्धकालेषु पित्रर्थब्राह्मणेषु येनकेनचिद्विघ्नसम्भवे तदैवाऽऽमश्राद्धं कार्यम् ।

तथा मरीचिः—

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।
अमावास्यादिनियतं माससंवत्सराहृते ॥ इति ।

अनेन मासिकं चाब्दिकं श्राद्धमावश्यकं पक्वान्नेन कार्यमिति वचोभङ्ग्योक्तमितिमन्तव्यम् । इति श्राद्धविघ्ने निर्णयः ।

अथ प्रसङ्गात्सूतकादिना श्राद्धविघ्ने निर्णयः ।

तदाह विष्णुः—

व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।
प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ इति ।

सूतकमिति मृतकस्याप्युपलक्षणम् । व्रतादिविषये प्रारम्भविशेषश्च तेनैवोक्तः ।

प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः ।
नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ इति ।

यज्ञे वरणमिति । वृतानामृत्विजां यजमानस्य च तस्मिन्

कर्माणि नाशौचम् इति । एवं श्राद्धादिष्वपि दातृभोक्त्रोर्वेदितव्यम् ।

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ।
निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायविरतस्य च ॥
देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाऽऽशौचं विद्यते क्वचित् ।
अपि दातृग्रहीत्रोश्च सूतके मृतके तथा ॥
अविज्ञाते न दोषःस्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन ।
विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात् प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥
भोजनार्द्धे तु सम्भुक्ते विप्रैर्दातुर्विपद्यते ।
यदा कश्चित्तदोच्छिष्टशेषं त्यक्त्वा समाहिताः ॥
आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः । इति ।

अन्तरा मृतसूतके निर्णय उच्यते । तत्रैव—

विवाहयज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चाऽन्तरा ।
शेषमन्नं परैर्देयं दातॄन् भोक्तृंश्च न स्पृशेत् ॥

अत्र निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि इति द्वितीयोपन्यासात्प्राक् यदा निमन्त्रणं तदा निमन्त्रणप्रभृति आकर्मसमाप्तेराशौचाभावात्तदाहि पाकोपक्रमस्यैव प्रथमावयवभूतत्वेन श्राद्धारम्भशब्दवाच्यत्वम् । भोजनार्द्धे तु सम्भुक्ते यदि दातुः कश्चिद्विपद्यत इत्येतस्य तत्कालमृतस्य दातृसपिण्डनिबन्धनाशौचविषयत्वं वा निमन्त्रितेषु विप्रेष्वित्यादिना पूर्वोक्तेन सह विरोधपरिहारो विधेयः । 'शेषमन्नं परैर्देयम्' इत्येतत्तु भोक्तृगृहव्यतिरिक्तजन्ममरणविषयम् । 'दातॄन् भोक्तृंश्च न स्पृशेत्' इत्यत्र 'दोषः' इतिशेषः । आहक्रतुः—पूर्वसङ्कल्पितद्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ।

उक्तमिहाशौचदूषितेऽधिकारिणि मुख्यकालमतिक्रम्याऽशौचनिवृत्तौ श्राद्धङ्कर्तव्यम् इति । इत्याशौचादिविघ्ने निर्णयः ।

अथ विकिरदानविधिः ।

तत्र वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

विकिरं भुवि दातव्यमुच्छिष्टेभ्यः षडङ्गुलम् ।

अन्यच्च--

उच्छिष्टस्योत्तरे भागे पिण्डन्दद्यात् षडङ्गुलम् ॥ इति ।

अथोच्छिष्टप्रतिपत्तिः श्राद्धकाशिकायाम्--

यजमानस्य दासादीनुद्दिश्य द्विजसत्तम ।
तस्मादन्नं त्यजेद् भूमौ वामभागेषु पैतृके ॥
त्रिंशद् भृत्यसहस्राणां विप्रोच्छिष्टं पुनःक्रिया ।
विप्रः कदम्बकं कृत्वा वामभागे तु निक्षिपेत् ॥

अथ पात्रचालनम् । तत्र नारायणः--

अचालयित्वा तत्पात्रं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
निराशाः पितरस्तेषां शप्त्वा यान्ति यथाऽऽगतम् ॥

बृहस्पतिः--

भोजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशैः पितृभिर्गतम् ॥

तस्मात्स्वस्तिवाचनात्प्राक् पिण्डदानानन्तरं पात्रचालनमत्र· श्यङ्कार्यमित्यभिप्रायः । पात्रचालने कर्तृविशेष उक्तो जातूकर्ण्येन—

पात्राणि चालयेच्छ्राद्धे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।
न स्त्रीभिर्नच बालेन नासजात्या कथञ्चन ॥

अथ पिण्डदानम् । तत्र याज्ञवल्क्यः--

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।
उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान्दद्याद्वै पितृयज्ञवत् ॥ (१।२४२)

माषाश्च पिण्डे निषिद्धाः । तथाच स्मृतिसङ्ग्रहे—

माषाः श्राद्धेषु वै ग्राह्या वर्जयित्वाऽग्निपिण्डयोः ।
ब्राह्मणेषु यथा मद्यं तथा माषोऽग्निपिण्डयोः ॥
माषाः सर्वत्र वै देयाः पिण्डाग्नौ च विवर्जयेत् । इति ।

तथा--

तिलाऽऽज्यमधुदध्यादि पिण्डद्रव्येषु योजयेत् ।

पिण्डाऽष्टाङ्गता ग्रन्थान्तरे उक्ता--

तिलमन्नञ्च पानीयं धूपं दीपं पयस्तथा ।

मधु सर्पिः खण्डयुक्तं पिण्डमष्टाङ्गमुच्यते ॥

पिण्डदेशः स्मृतिसारसुधानिधौ--

अरत्निमात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रपातयेत् ।

यत्रोपस्पृशतांवाऽपि प्राप्नुवन्ति न बिन्दवः ॥

अत्रिस्तु--

पितॄणामासनस्थानादग्रतस्त्रिष्वरत्निषु ।

उच्छिष्टसन्निधानं तत्रोच्छिष्टासनसन्निधौ ॥

इत्याह। अनयोर्यथावकाशं विकल्पः। इदञ्च पिण्डदानं पितृयज्ञकल्पातिदेशाच्चरुश्रपणसद्भावे अग्नौकरणशिष्टचरुशेषेण सह सर्वमन्नमुपादाय सन्निधौ कुर्यात् । तदभावे ब्राह्मणार्थं सार्ववर्णिकमन्नमादाय तिलमिश्रं दक्षिणाभिमुख उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डपितृयज्ञकल्पेन कुर्यादिति मिताक्षरादिस्वरसः ।

अथ पिण्डप्रमाणम् । सङ्ग्रहे—

एकोद्दिष्टे सपिण्डे च कपित्थन्तु विधीयते ।

नारिकेलप्रमाणन्तु प्रत्यब्दे मासिके तथा ॥

तीर्थे दर्शे च सम्प्राप्ते कुक्कुटाऽण्डप्रमाणतः ।

महालये गयाश्राद्धे कुर्यादामलकोपमम् ॥

अत्र विशेषमाह सङ्ग्रहकारः—

महालये गयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे दशाहिके ।

पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्तयेत् ॥ इति ।

पिण्डोपहतौ निर्णय उक्तोऽत्रिणा—

मार्जारमूषकस्पर्शे पिण्डे च द्विदलीकृते ।

पुनः पिण्डः प्रदातव्यस्तेन पाकेन तत्क्षणात् ॥

स्मृतिदर्पणे बौधायनोऽपि—

श्वचाण्डालादिभिः स्पृष्टः पिण्डो यद्युपहन्यते ।
प्राजापत्यं चरित्वाऽथ पुनः पिण्डं समाचरेत् ॥

तथा श्राद्धचिन्तामणौ पारस्करः—

श्वशूकरशृगालाद्यैर्ग्रामकुक्कुटकैरपि ।
चाण्डालकरभैः पिण्डसंस्पर्शे तु प्रमादतः ॥
कृच्छ्रत्रयं चरेत्पिण्डमिति व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।

कृच्छ्रत्रयं कृत्वा पिण्डश्चरेदिति "काकाक्षिन्यायेन" सम्बन्धाच्चरेदितिपदादवगम्यते । अनयोश्च शक्ताऽशक्तविषयत्वेन व्यवस्थेत्येके । अन्येतु नवश्राद्धप्रकरणपाठात्तद्विषयतामाहुः । वस्तुतस्तु प्रकरणापेक्षया वाक्यस्य बलवत्त्वात्सर्वविषयतेति ।

अथ पिण्डप्रतिपत्तिः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।
प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥ (१।२५७)

अथ काम्यपिण्डप्रतिपत्तिः । ब्रह्माण्डपुराणे श्राद्धकल्पे द्वादशोऽध्याये—

पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी प्रथमं नरः ।
दद्यात्प्रजार्थी पत्न्यै च मध्यमं मन्त्रपूर्वकम् ॥
उत्तमं मानमन्विच्छन् गोषु नित्यं प्रयच्छति ।
आज्ञाश्चैव यदा कीर्तिमप्सु नित्यं प्रवेशयेत् ॥
प्रार्थयन्दीर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति ।
एवमेतत्समुद्दिष्टं पिण्डनिर्वपणे फलम् ॥ इति ।

अथ पिण्डदाननिषिद्धकालाः । तत्र पुलस्त्यः—

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।
संक्रान्तिषु च कर्तव्यं पिण्डनिर्वपणादृते ॥

एकादश्यां त्रयोदश्यां मघाकृत्तिकयोरपि ।
पिण्डदानं न कर्तव्यं पुत्रैश्च श्रियमिच्छता ॥

स्मृतिरत्नावल्याम्—

पुत्रे जाते व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
श्राद्धङ्कुर्यात्प्रयत्नेन पिण्डनिर्वपणादृते ॥ इति ।

महाभारते—

संक्रान्तावुपवासेन पारणेन च भारत ।
मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥ इति ।
विवाहव्रतचौलेषु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम् ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

स्मृतिरत्नावल्यां कात्यायनः—

वृद्ध्यावनन्तरं चैषां यावन्मासः समाप्यते ।
तावत्पिण्डं न दद्यात्तु न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

बौधायनोऽपि—

संस्कारेषु तथाऽन्येषु मासं मासार्द्धमेव वा ॥ इति ।

संस्कारेषु तथाऽन्येषु पुंसवनादिषु । स्मृतिसङ्ग्रहेऽपि—

विवाहोपनयादूर्द्ध्वं वर्षं वर्षार्द्धमेव वा ।
न कुर्यात्पिण्डनिर्वापं न दद्यात्करकाणि च ॥

अस्याऽपवादो दिवोदासीयेबृहस्पतिनोक्तः—

तीर्थे संवत्सरे प्रेते पितृयागे महालये ।
पिण्डदानं प्रकुर्वीत युगादिभरणीमघे ॥
महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
यस्यकस्याऽपि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ॥
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥ इति ।

विशेषः सङ्ग्रहे—

मातापितॄणामब्देतु विवाहादिषु सर्वदा ।

तिलैः सपिण्डा दातव्याः शून्ये (१)श्राद्धे विवर्जयेत् ॥ इति ।

विवाहादिषु जातेष्वित्यर्थः । तेन योऽयं पिण्डदाननिषेधः सः अन्नमयपिण्डविषयः, सङ्कटे तिलैः पिण्डदानस्य विहितत्वात् । तथा अन्यत्राऽपि—

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

कार्ष्णाजिनिः—

ऋते नैमित्तिकं काम्यं श्राद्धं यस्तु मघोडुनि ।
प्रदद्यात् ज्येष्ठपुत्रस्य नाशः स्यात् तस्य निश्चितम् ॥

नैमित्तिकं ऋते नैमित्तिकं विना काम्यश्राद्धदाने महान्दोषः । तथा—

मघा युगादौ भरण्यां श्राद्धङ्कुर्यात्प्रयत्नतः ।
पिण्डदानं न कुर्वीत यदीच्छेज्जिवतः सुतान् ॥

रामकौतुके—

नन्दाऽश्वकामरव्यारभृग्वग्निपितृकालभे ।
गजे वैधृतिपाते च पिण्डास्त्याज्याः सुतेप्सुभिः ॥

नन्दाः प्रतिपच्छष्ठ्येकादश्यः । अश्वः सप्तमी । कामस्त्रयोदशी । रव्यारौ सूर्याङ्गारकौ । भृगुः शुक्रवासरः । अग्निपितृकालभानि कृत्तिकामघाभरण्यः । गजवैधृतिपाताः प्रसिद्धाः । अत्राऽयमाशयः—नन्दायुगादिमन्वादिमघाभरणीसङ्क्रान्तिनिमित्तः क्रियमाणेषु काम्यश्राद्धेष्वयं पिण्डदाननिषेधः, न तु निमित्तान्तरप्राप्तेषु नित्येषु च निषेधः । तेन भरणीमघायुगाद्यादिभिरप्युपलक्षितायां नन्दायाश्च तिथावपरपक्षे सपिण्डकश्राद्धकर्तुः पुत्रवतोऽप्यधिकारः ।

तथाचोक्तमत्रिणा—

महालये क्षयाहे च दर्शे पुत्रस्य जन्मनि ।

(१) 'तिलैः पिण्डाः प्रदातव्याः अन्य' इति ग पुस्तके पाठः ।

तीर्थेऽपि निर्वपेत् पिण्डान् रविवारादिकेष्वपि ॥
तिथिवारप्रयुक्तोऽयं दोषो यः समुदाहृतः ।
स श्राद्धे तन्निमित्ते स्यान्नाऽन्यश्राद्धे कदाचन ॥

सङ्ग्रहे—अमावास्यां क्षयाहे च प्रेतपक्षे तथैव च ।
श्राद्धं सपिण्डकं कुर्यात् तिथिवारं न शोधयेत् ॥

निर्णयदीपिकायाम्—
तीर्थे संवत्सरे प्रेते पितृपक्षे शशिक्षये ।
पिण्डदानं प्रकुर्वीत युगादौ भरणीमघे ॥

पितृपक्षो महालयः । युगादिः त्रयोदशी ।

तथा—दर्शश्राद्धे गयाश्राद्धे श्राद्धे चाऽपरपाक्षिके ।
पिण्डदानं प्रकुर्वीत भरण्यां नैव दुष्यति ॥ इति ।

अपरपक्षे प्रतिपदादिदर्शान्तं कृतसङ्कल्पस्य सपिण्डकश्राद्धदाने कुत्राऽपि न निषेध इत्युक्तम्—
आश्विनस्याऽसिते पक्षे श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने ।
नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यात् नैव वर्ज्या चतुर्दशी ॥

दशम्यादिपक्षेषु तु चतुर्दशी वर्जनीया ।

तदाह मनुः—
कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥ (३।२७६)

अत्राऽऽदिशब्देन पञ्चम्युपक्रमोऽष्टम्युपक्रमश्च गृह्यते । एवं
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
इति याज्ञवल्क्यवचनं पञ्चम्यादिपक्षेष्ववतिष्ठते ।

इति पिण्डदाननिषिद्धकालनिर्णयः ।

इति श्री महाराजाऽधिराजसहगिलान्वयैकभूषण-
परमानन्दादिष्ट 'धर्माधिकारि' रामपण्डितात्मज
पण्डित विनायककृतायां श्राद्धकल्पलतायां
श्राद्धीयपदार्थेतिकर्तव्यतानिरूपणस्त-
बकस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ परिभाषा उच्यते । पारिजाते—

इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सङ्कीर्त्यौ वैश्वदेविकौ ।
नान्दीमुखे सत्यवसू काम्ये च धूरिलोचनौ ॥
पूरूरवाद्रवौ चेति पार्वणे समुदाहृतौ ।
नैमित्तिके कालकामावेवं सर्वत्र कीर्तयेत् ॥
वसुरुद्रस्तथाऽदित्यः पित्रादित्रितये क्रमात् ।
मातामहादि-मात्रादि-त्रितये स्मृतिमर्हति ॥
पिण्डदाने तु वरुणः प्राजापत्यमयस्तथा ।

स्मृत्यन्तरे तु—

सूक्तस्तोत्रजपौ त्यक्त्वा पिण्डाऽऽघ्राणं प्रदक्षिणम् ।
आवाहनात्स्वागतान्तञ्च विना च परिवेषणम् ॥
विसर्जनं सौमनस्यमाशिषां प्रार्थनं तथा ।
विप्राणां दक्षिणाञ्चैव स्वस्तिवाचनकं विना ॥
पित्र्यमन्यत्प्रकर्तव्यं प्राचीनावीतिना सदा ।
द्वे द्वे पवित्रे ऋजुनी दैवे कर्माणि योजयेत् ॥
विभज्य द्विगुणीकृत्य त्रीणि त्रीणि तु पैतृके ।
हस्तोच्छिष्टाऽपनयनमावाहनविसर्जने ॥
दक्षिणां सौमनस्यञ्च विनाऽन्यद्देवपूर्वकम् ।
अन्वाच्य दक्षिणं जानुं प्राग्वोदग्वाऽप्रदक्षिणम् ॥
यज्ञोपवीती स्वाहेति देवे कुर्याद्यवैस्तथा ।
प्राचीनावीतिना पित्र्यं सव्यजानुनिपातिना ॥
दक्षिणास्येन कर्तव्यमप्रदक्षिणतस्तिलैः ।
दैव्यर्चा दक्षिणादिःस्यात्पादजान्वंसमूर्द्धसु ॥
शिरोंसजानुपादेषु वामाद्यादिषु पैतृके ।
पितृभ्यो निखिलं दद्यात्स्वधाकारेण सर्वदा ॥
अक्षय्यमासनञ्चैव वर्जयित्वाऽर्घ्यमेव च । इति ।

नाऽप्रोक्षितं स्पृशेत्किञ्चिन्न वदेन्मानुषीं गिरम् ।
नचोद्वीक्षेत भुञ्जानं नचैवाऽश्रूणि पातयेत् ॥
त्यजेत् क्रोधं प्रमादञ्च न श्राद्धे त्वरितो भवेत् ।
यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपहोमाऽर्चनादिषु ॥
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ।
स्वागते स्वस्तिवचने गोत्राशीःषु प्रदक्षिणे ॥
अर्घ्ये च दक्षिणादाने सव्यं षट्सु विधीयते ।
अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितीयाऽऽवाहने तथा ॥
अन्नदाने चतुर्थी स्यात् शेषाः सम्बुद्धयः स्मृताः ।
आसनाऽऽवाहने पाद्ये अन्नदाने तथैव च ॥
अक्षये पिण्डदाने च षट्सु नामानि कीर्तयेत्(१) ।

पृथ्वीचन्द्रोदये शङ्खः—

आवाहनार्घ्यसङ्कल्पे पिण्डदानान्नदानयोः ।
पिण्डाभ्यञ्जनकाले तु तथैवाञ्जनकर्मणि ॥
अक्षय्यासनयोः पाद्ये गोत्रं नाम प्रकाशयेत् ।

तत्रैव परिशिष्टे—

क्षणे च पिण्डदाने च गन्धे धूपाक्षये तथा ।
सङ्कल्पे चासने दीपे अञ्जनाभ्यञ्जने तथा ॥
अन्नार्घ्यदानाद्यन्तेषु गोत्रं नाम च कीर्तयेत् ।

कालिकायां सङ्ग्रहे मत्स्यः—

सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयाद्गोत्रं नाम तथैव च ।
पश्चाद्रूपं विजानीयात् क्रम एष सनातनः ॥

तत्रैव—

सकारेण तु वक्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमता ।
सकारः कुतपो ज्ञेयस्तस्माद्यत्नेन तं वदेत् ॥

---

(१) एतावान्ग्रन्थः क ग पुस्तकेनास्ति ।

यथा काश्यपसगोत्रेति,

पराशरसगोत्रस्य वृद्धस्य तु महात्मनः ।
भिक्षोः पञ्चशिखस्याहं शिष्यः परमधार्मिकः ॥

इति मोक्षधर्मप्रयोगाच्च । तेन गोत्रसगोत्रयोः पर्यायत्वाच्छाखाभेदाद्व्यवस्थेतिशूलपाणिः ।

गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यपं गोत्रमुच्यते ।
यस्मादाह श्रुतिः सर्वाः प्रजाः काश्यपसम्भवाः ॥
पृथिवीसात्पिता वायुस्तात्पिता चान्तरिक्षसत् ।
अभिधानाऽपरिज्ञाने दिविषत्प्रपितामहः ॥
श्राद्धारम्भेऽवसाने च पादशौचे तथाऽर्चने ।
विकिरे पिण्डदाने च षट्सु चाऽऽचमनं स्मृतम् ॥
श्राद्धारम्भे च ये दर्भाः पादशौचे विसर्जयेत् ।
अर्चनादौ तु ये दर्भा पिण्डोत्थाने विसर्जयेत् ॥
उत्थानान्ते तु ये दर्भा दक्षिणान्ते विसर्जयेत् ।
प्रार्थनादौ तु ये दर्भा नमस्कारे विसर्जयेत् ॥

स्मृतिरत्नावल्यामपि—

विकिरे पिण्डदाने च तर्पणे स्नानकर्मणि ।
आचान्तश्च प्रकुर्वीत दर्भसन्त्यजनं बुधः ॥ इति ।

सङ्ग्रहेऽपि—

न स्मरेद् ऋषिदैवञ्च श्राद्धे वैतानिके मखे ।
ब्रह्मयज्ञे च वै तद्वत् तथोङ्कारञ्च नोच्चरेत् ॥

वृद्धवसिष्ठोऽपि—

सर्वत्रोङ्कारमुच्चार्य श्राद्धमन्त्रेषु नोच्चरेत् ।
आर्षच्छन्दांसि वै तद्वत् यज्ञतर्पणकर्मणि ॥

इति श्राद्धपरिभाषा ।

अथ नियताऽनियतनिमित्तश्राद्धनिर्णयः ।

तत्र नियताऽनियतनिमित्तयोः श्राद्धयोः सन्निपातेऽनियतनिमित्तस्याऽनुष्ठानादेव नियतनिमित्तमपि सिध्यतीत्यनियतनिमित्तमेव कुर्यात् ।

तदुक्तं कालादर्शे—

नित्यदार्शिकयोः सोदकुम्भमासिकयोरपि ।
दार्शिकस्य युगादेश्च दार्शिकालभ्ययोगयोः ॥
दार्शिकस्य च मन्वादेः सम्पाते श्राद्धकर्मणः ।
प्रसङ्गादितरस्याऽपि सिद्धेरुत्तरमाचरेत् ॥
कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । इत्यादि ।

नित्यम् अमावास्याश्राद्धं दार्शिकम्, तयोः सन्निपाते एकदिने प्रसक्तौ उत्तरमाचरेत् । मरणदिनादारभ्य संवत्सरपूर्तिपर्यन्तं प्रतिमासं मृताहे विहितं मासिकम् । संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणे संवत्सरपूर्तिपर्यन्तं प्रतिदिवसं विहितं सोदकुम्भश्राद्धं कुर्यात् । माघामावास्या युगादिः । अतः सन्निपातः । अलभ्ययोगशब्देन चन्द्रसूर्यग्रहणसंक्रान्त्यर्द्धोदयादीनामुपसङ्ग्रहः । अलभ्ययोगनिमित्ताऽमावास्याश्राद्धसम्पाते अलभ्ययोगनिमित्तं श्राद्धं कुर्यात् । ग्रहणार्द्धोदययोरमावास्याकालीनत्वात्सम्पातः । दार्शिकस्य मन्वादेश्च सम्पाते मन्वादिश्राद्धं कुर्यात् । फाल्गुनामावास्या मन्वादिः । अतः संनिपातः । ननूत्तरशास्त्रार्थानुष्ठाने पूर्वशास्त्रस्य बाध इत्यत्राऽऽह-प्रसङ्गादिति । उत्तरशास्त्रार्थभूतश्राद्धाऽनुष्ठानेन पूर्वशास्त्रार्थभूतश्राद्धस्याऽपि सिद्धिर्भवति । यथा काम्यशास्त्रार्थाऽनुष्ठाने नित्यशास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धिरिति न बाधः । अत्र पूर्वं नियतनिमित्तम् उत्तरमनियतनिमित्तम् । अतः उत्तरमेवाऽनुष्ठेयम् । तस्याऽपवादमाह—

नित्यस्य चोदकुम्भस्य नित्यमासिकयोरपि ।
दर्शस्य चोदकुम्भस्य दर्शमासिकयोरपि ॥
नित्यस्य चाब्दिकस्याऽपि दार्शमासिकयोरपि ।
युगाद्याब्दिकयोश्चाऽपि मन्वाद्याब्दिकयोरपि ॥
मत्याब्दिकस्य चाऽलभ्ययोगेषु विहितस्य च ।
सम्पाते देवताभेदात् श्राद्धयुग्मं समाचरेत् ॥

अत्र नियतनिमित्ताऽनियतनिमित्तश्राद्धसम्पाते देवताभेदान्नप्रसङ्ग इति श्राद्धयुग्ममनुष्ठेयमेव । ननु जीवद्भार्यस्य दार्शमासिकसम्पाते सपत्नीकत्वाभावेन देवताभेदाभावान्मासिकमेवाऽनुष्ठेयम् । उत्तरं, मासिकस्यैकोद्दिष्टत्वे भवत्वेवम् । पार्वणत्वे तु पितृपितामहयोरन्यतरस्य च मृतभार्यत्वेन सपत्नीकत्वाद्देवताभेदोऽस्त्येवेति मासिकं दार्शिकञ्चानुष्ठेयम् । एवं दार्शिकोदकुम्भसंपाते दार्शिकाब्दिकसम्पातेऽपि विज्ञेयम् । ननु द्वन्द्वानामनुष्ठेयत्वे किम्पूर्वमनुष्ठेयमित्यत्राह—

निमित्तानियतिश्चाऽत्र पूर्वाऽनुष्ठानकारणम् ।

एषु द्वन्द्वेषु यस्य श्राद्धस्य निमित्तमनियतं तच्छ्राद्धं पूर्वमनुष्ठेयम् । अनियतनिमित्तस्य बलवत्त्वात् । तेन मासिकोदकुम्भादिपूर्वं कृत्वा पश्चान्नित्यश्राद्धादि कुर्यात् । अत्रैव विशेषमाह—

पित्रोस्तु पितृपूर्वत्वं सर्वत्र श्राद्धकर्मणि ।

नित्योदकुम्भादिसर्वश्राद्धकर्मणि मातापितृसम्बन्धिनि युगपदुपस्थितेपितुः पूर्वं कृत्वा पश्चान्मातुः कुर्यात् । सर्वत्र दाहादौ सपिण्डीकरणान्ते सर्वस्मिंश्च तदुत्तरकालमात्रिनि मत्याब्दिकादौ श्राद्धकर्मणि ।

तदाह कार्ष्णाजिनिः—

पित्रोः श्राद्धे समप्राप्ते नवे पर्युषितेऽपि वा ।
पितृपूर्वं सुतः कुर्यादन्यथाऽसन्नियोगतः ॥ इति ।

पर्युषिते चिरन्तने। अन्यत्र मातृपितृव्यतिरिक्तश्राद्धे। ननु

नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचित्॥

इति प्रचेतसा एकस्यैकस्मिन्दिने श्राद्धद्वयकरणं निषिद्धम्, तत्कथमुच्यते सम्बन्धक्रमेणैको बहूनि श्राद्धानि कुर्यादिति? सत्यं, देवताभेदे निमित्तभेदे चैकस्याऽनेकश्राद्धविधानात्।

तदुक्तं जाबालिना--

श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धन्न तद्दिने।
नैमित्तिकन्तु कर्तव्यं निमित्ताऽनुक्रमोदयम्॥ इति।

तथा—

श्राद्धं कृत्वा पुनः श्राद्धं न कुर्यादेकवासरे।
यदि नैमित्तिकं न स्यादेकोद्दिष्टं भवेद्यदि॥ इति।

कात्यायनोऽपि—

द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे।
नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात्॥

अत्रैव विशेषमाह—

पार्वणैकोद्दिष्टयोश्च पार्वणं पूर्वमाचरेत्।

पितृभ्रात्रोरन्येषां वा मध्ये द्वयसम्बन्धिनोः पार्वणैकोद्दिष्टयोः पार्वणं पूर्वमाचरेत्।

तदाह जाबालिः—

यद्येकत्र भवेतान्चेदेकोद्दिष्टश्च पार्वणम्।
पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत्॥

अत्रैव विशेषमाह—

दैवतैक्ये तु काम्याऽनुष्ठाने नित्यश्च सिध्यति।

यत्र दैवतैक्यं तत्र काम्यानुष्ठानान्नित्यञ्च श्राद्धं प्रसङ्गात् सिध्यति।

तदुक्तं स्मृतिसङ्ग्रहे—

काम्यतन्त्रेण नित्यस्य तन्त्रं श्राद्धस्य सिध्यति।

स्यादेकत्वञ्च देशादेर्दैवतैक्यं भवेद्यदि ॥ इति ।

द्विबहूनि श्राद्धानि कुतपाद्युक्तकाले पृथग्विधातुम् अशक्यत्वे सति तन्त्रेण कुर्यात् । तन्त्रविशेष उक्तो गरुडपुराणे—

एकेनैव तु पाकेन श्राद्धानि कुरुते बहु ।

विकिरन्त्वेकतः कुर्यात्पिण्डान् दद्यात्पृथक् पृथक् ॥

एतदेकपाकविधानं समानधर्मश्राद्धविषयम् । मासिकमत्याब्दिकादिभिन्नधर्मेषु पृथगिति ।

अथ महालयविधिरभिधीयते—अग्निपुराणे व्रतपरिभाषाऽध्याये—

आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।

कुर्याच्छ्राद्धं तत्र रविः कन्यां गच्छतु वा नवा ॥ इति ।

अन्यत्राऽपि—

नभस्यस्याऽपरः पक्षः शुक्लप्रतिपदा सह ।

महालय इति प्रोक्तो गजच्छायाह्वयस्तथा ॥

नभस्याऽपरः भाद्रपदस्याऽपरः । पक्षः कृष्णपक्षः । शुक्लप्रतिपदा आश्वयुजशुक्लप्रतिपदा सह महालयः इति प्रोक्तः । तथा गजच्छायाह्वयः प्रोक्तः ।

तदाह बृहन्मनुः—

नभस्यस्याऽपरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।

स महालयसंज्ञः स्यात् गजच्छायाह्वयस्तथा ॥ इति ।

तथाच श्लोकगौतमः—

कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सम्पूर्णवरदक्षिणैः ॥ इति ।

देवलश्च—

अहः षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चन्द्रक्षयाविशेषेण साऽपि दर्शात्मिका स्मृता ॥ इति ।

७१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्। चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्या सहितया श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम्। सम्पूर्णम्। [वेदान्तविभागे ९] रु० ३—०

७२ सिद्धान्तशिरोमणिः। श्रीभास्कराचार्य विरचितः। वासनाभाष्य सहितः ज्योतिषाचार्य म० म० श्री ६ बापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः। "गणिताध्यायः"। रु० २—० "गोलाध्यायः"। रु० २—० [ज्यो० वि० ४] सम्पूर्ण रु० ४—०

७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम्। पण्डित रामकृष्ण शर्म्मणा सम्पादितम्। पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया सनाथीकृतम्। [आयुर्वेद शास्त्रविभागे १] रु० ०—८

७४ किरातार्जुनीयम्। श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं० श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुधाऽऽख्यव्याख्यया समलङ्कृतम्। [सर्गत्रयमात्रम्]। [काव्य वि० १०] रु० ०—१२

७५ चन्द्रालोकः। पीयूषवर्षश्रीजयदेवकवि प्रणीतः। श्रीमत्पद्मनाभमिश्रापराभिधान प्रद्योतनभट्टाचार्य विरचितया चन्द्रालोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया सङ्कलितः। साहित्याचार्येण खिस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिकादिभिः सम्भूष्य सम्पादितः। [अलङ्कार वि० ३] रु० ०—१०

७६ किरातार्जुनीयम्। श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम्। मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकनकलालशर्मणा कृतया भावार्थदीपिनीव्याख्यया समलङ्कृतम्। [सर्गत्रयमात्रम्] [काव्य वि० ११] रु० ०—६

७७ शक्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यविरचितविवृतिसहितः। [न्यायविभागे १०] रु० ३—

७८ माथुरीपञ्चलक्षणी। पं श्रीउमानाथज्यौलकृतव्याख्या सहिता तथा माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम्। पं० श्रीहरिरामशुक्ल विरचितया व्याख्यया सहितं तथा पं० श्रीहरिहरशास्त्रि सङ्कलित माथुरीपञ्चलक्षणी क्रोडपत्रेण च। [न्याय वि० ११] रु० ०—६

७९ रसाध्यायः। टीकया संवलितः। [आयुर्वेदशास्त्र वि० २] रु० ०—१०

८० (१) पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम्। न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसक शिरोमणि पं० सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम्। (तत्र च न्यास पञ्जिकारपरिशिष्ट भेदेन प्रकरण त्रयम् यत्र पञ्चन्यून सार्धशतसूत्रेषु १४५ महताटोपेन न्यासविचारतः तत्र प्रथमं प्रकरणं मुद्रितं प्रथमो भागः। [व्या० वि १०] रु० १—८

८० (२) पाणिनीव्याकरणे वादरत्नम्। द्वितीयोभागः [व्या० वि०] रु० १—४

८१ गणितकौमुदी। [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितगणितसंग्रहपुस्तकम्। [गणितविभागे १] रु० ०—६

८२ छन्दः कौमुदी। [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्दसंग्रहपुस्तकम्। [छन्दोविभागे ३] रु० ०—

८३ योगदर्शनम्। महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम्। तत्र (१) भोजवृत्तिः, [२] भावागणेशवृत्तिः, [३] नागोजीभट्टवृत्तिः, [४] मणिप्रभा, [५] योगचन्द्रिका, [६] योगसुधाकराख्य टीका षट्कसमेतम्। सटिप्पण। [योग० विभागे १] रु० २—०

८४ रघुवंशमहाकाव्यम्। श्रीकालिदासविरचितम्। म० म० मल्लिनाथकृत सञ्जीविनीटीका तथा परीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्या सहितः। १ से ४ सर्गः मूल्यम् रु० १-४-० तथा १ से ५ सर्गः रु० १—८ तथा ६ से १० सर्गः। रु० १—

८५ योगदर्शनम्। पं० श्रीबलदेवमिश्रकृत योगसूत्रप्रदीपिकाख्यव्याख्यया सहितम्। सटिप्पण। [योग वि० २] १—०

८६ काव्यमीमांसा। राजशेखरविरचिता। साहित्याचार्य पं० श्रीनारायणशास्त्रि खिस्ते कृत काव्यमीमांसा—चन्द्रिका टीका सहित [१ से ५ अध्याय] प्रथमो भागः। [काव्यविभागे १३] रु० १—८

८७ नागानन्दनाटकम् । श्रीहर्षदेवप्रणीतम् । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए० साहित्याचार्य पण्डित श्री बलदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया भावार्थदीपिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृत्य वृहत् भूमिका हिन्दीभाषानुवादादिभिः सनाथीकृत्य सम्पादितम् । [नाटक विभागे १] रु० १—८

८८ मेघदूतकाव्यम् । महाकवि श्रीकालीदास विरचितम् । मल्लिनाथकृत सञ्जीविन्या, चारित्रवर्द्धनाचार्य विरचित चारित्रवर्द्धिन्या तथा साहित्याचार्य पं० श्री नारायण शास्त्री खिस्तेकृत भावप्रबोधिनीव्याख्यया टिप्पण्या च सहितम् । [काव्य० १४] रु० ०—८

८९ जागदीशोव्यधिकरणम् । न्यायाचार्यश्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्यायविभागे १२) रु० २—०

९० काव्यकल्पलतावृत्तिः । श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसहिता । (अलङ्कारविभागे ४) रु० १—४

९१ वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका । श्रीरामाश्रमप्रणीता । श्रीसदानन्दकृत-सुबोधिन्या, श्रीलोकेशकरकृत-तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता । पं० श्रीनवकिशोर-शास्त्रिणानिर्मितया चक्रधराख्य महत्या टिप्पण्या अव्ययार्थमालया लिङ्गानुशासनप्रक्रियया उणादिकोषेण च सहिता । (व्या० वि० ११) पूर्वार्द्धम् । रु० २—८

उत्तरार्द्धं । रु० २—८

९२ त्रिपुरारहस्यम् (महात्म्यखण्डम्) साङ्ख्ययोगशास्त्राचार्य श्रीमुकुन्दलाल शास्त्रिणा संशोधितम् । साहित्याचार्य खिस्ते-इत्युपाख्य पं० श्रीनारायणशास्त्रिणा निबद्धाभ्यां भूमिकाऽध्यायानुक्रमणिकाभ्यां च सहितम् । (पुराणेतिहास वि०१) रु० ६—०

९३ आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । श्रीमद्धरदत्तमिश्र विरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या संवलितम् । (कर्मकाण्डविभागे ७) रु० ४—०

९४ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृताः । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्त-मिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितः । (न्याय वि० १३) रु० १—४

९५ संस्कारदीपकः । गणेशपूजादिमहयागान्त-पूर्वाङ्ग-निरूपणात्मकः प्रथमो भागः । म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ८) रु० २—०

९६ वर्षकृत्यदीपकः । कालनिर्णयव्रतोद्यापनसहितः । म० म० पं० नित्यानन्दपन्त-पर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ९) रु० ३—८

९७ श्रौतसूत्रम् । श्रीमन्महर्षि-लाट्यायनप्रणीतमग्निष्टोमान्तम् । (कर्म० वि० १०) रु० २—०

९८ नलचम्पूः अथवा दमयन्ताकथा । महाकविश्रीत्रिविक्रमभट्ट विरचिता । विषमपद-प्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता । भावबोधिनी टिप्पणी सहिता । (का० वि०१६) रु० १-४

९९ श्रीब्रह्मसूत्रम् । श्रीभगवन्निम्बार्क महामुनीन्द्रविरचित वेदान्तपारिजात सौरभा-ख्यसूत्रवाक्यार्थेन श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येन च सनाथीकृतम् । (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वेदान्त वि० १०) रु० ३—०

१०० वाग्वल्लभः । सर्वथाऽपि नवीनोऽपूर्वः प्रौढः परमोपयोगितया नियतमुपादेयतमश्छ-न्दोनिबन्धः, श्रीमता दैवज्ञाधीश्वरेणागममार्मिकेण कविपुङ्गवेन दुःखभञ्जनविदुषा विरचितः, तत्सुतेन बहुशास्त्रपारगेण कविचक्रवर्तिना महामहोपाध्यायेन देवीप्रसाद पण्डितप्रवरेण कृतया वरवर्णिन्या टीकयोपस्कृतः । (छन्दः शास्त्र वि० ४) रु०

१०१ सिद्धान्तलक्षणम् । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र-विरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्याय विभागे १४)) रु० १—८

August & September. 1934.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO'S. 440 & 441.

श्राद्धकल्पलता

श्रीनन्दपण्डितकृता ।

काशीस्थ–धर्माधिकारिपाठशालाध्यक्षेण

पण्डित श्रीलक्ष्मीधरपन्तधर्माधिकारिणा

संशोधिता ।

SRĀDDHA KALPALATĀ

BY

S'RĪ NANDA PANDITA

Edited by

PANDITA S'RI LAKS'MĪDHARA PANTA

DHARMĀDHĪKARĪ

FASCICULUS II–III. २–३.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE.

Benares City.

1935